ECONSTOR
Make Your Publications Visible.

A Service of
ZBW
Leibniz-Informationszentrum Wirtschaft
Leibniz Information Centre for Economics

Sroka, Wojciech; Pieniadz, Agata

Working Paper

Rolnictwo obszarów górskich Bawarii przykładem dla Karpat polskich? Studium porównawcze

Discussion Paper, No. 118

Provided in Cooperation with:
Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), Halle (Saale)

Suggested Citation: Sroka, Wojciech; Pieniadz, Agata (2008) : Rolnictwo obszarów górskich Bawarii przykładem dla Karpat polskich? Studium porównawcze, Discussion Paper, No. 118, Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO), Halle (Saale),
https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-11387

This Version is available at:
https://hdl.handle.net/10419/28479

Standard-Nutzungsbedingungen:

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

Terms of use:

Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.

You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.

If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.

WWW.ECONSTOR.EU

Mitglied der Leibniz-Gemeinschaft

DISCUSSION PAPER

Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe

ROLNICTWO OBSZARÓW GÓRSKICH BAWARII PRZYKŁADEM DLA KARPAT POLSKICH? STUDIUM PORÓWNAWCZE

WOJCIECH SROKA, AGATA PIENIĄDZ

DISCUSSION PAPER NO. 118

LEIBNIZ INSTITUTE OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Theodor-Lieser-Straße 2, 06120 Halle (Saale), Germany
Phone: +49-345-2928 110
Fax: +49-345-2928 199
E-mail: iamo@iamo.de
Internet: http://www.iamo.de

Mgr. Ing. Wojciech Sroka is a scientific assistant at the institute of agricultural economics and organization at the Agricultural University in Cracow. His scientific work is focused on the development of rural areas, especially considering mountain regions and less favoured areas.

Mailing address: Akademia Rolnica w Krakowie
Al. Mickiewicza 21
31-120 Kraków
Poland

Phone: 0048-12-6624-354
Fax: 0048-12-6624-354
E-mail: wsroka@ar.krakow.pl
Internet: www.ar.krakow.pl

Dr. Agata Pieniądz is a senior research associate at the Department of Agricultural Markets, Marketing and World Agricultural Trade at the Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO), Halle (Saale), Germany. She focuses on analysis of agricultural policies and structural changes in the agro-food sectors in the new EU member states.

Mailing address: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO)
Theodor-Lieser-Straße 2
06120 Halle (Saale)
Germany

Phone: 0049-345-2928-226
Fax: 0049-345-2928-299
E-mail: pieniadz@iamo.de
Internet: http://www.iamo.de

Discussion Papers are interim reports on work of the Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe and have received only limited reviews. Views or opinions expressed in them do not necessarily represent those of IAMO. Comments are welcome and should be addressed directly to the author(s).

The series *Discussion Papers* is edited by:

Prof. Dr. Alfons Balmann (IAMO)
Dr. Stefan Brosig (IAMO)
Prof. Dr. Gertrud Buchenrieder (IAMO)
Prof. Dr. Thomas Glauben (IAMO)
Dr. Kathrin Happe (IAMO)
Prof. Dr. Heinrich Hockmann (IAMO)
Dr. Martin Petrick (IAMO)

ISSN 1438-2172

STRESZCZENTE

ROLNICTWO OBSZARÓW GÓRSKICH BAWARII PRZYKŁADEM DLA KARPAT POLSKICH? STUDIUM PORÓWNAWCZE

Niniejsze opracowanie przyjmuje formę analizy porównawczej i przedstawia wyniki badań opinii ekspertów na temat stanu oraz kierunków rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa w gminach górskich położonych na terenie Karpat Polskich i Alp Niemieckich.

Badania wskazują, iż rolnictwo oraz obszary wiejskie subregionu karpackiego wkracza powoli na drogę rozwojową, którą rolnictwo subregionu alpejskiego ma już w pewnym sensie za sobą. Wydaje się, iż krótki okres stosowania WPR nie spowodował w subregionie karpackim wyraźnych zmian strukturalnych. Rolnictwo Alp Niemieckich jest lepiej dostosowane do specyficznych warunków produkcji rolniczej oraz jest w stanie zapewnić odpowiednie dochody ludności rolniczej. Świadczy o tym chociażby wyższy odsetek rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa. Wyniki badań wskazują, iż rolnictwo w subregionie karpackim powinno, kształtując krajowe kryteria wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich, w dużej mierze korzystać z doświadczeń krajów alpejskich, a w tym Bawarii.

Ogólnie rzecz biorąc eksperci w badanych subregionach pozytywnie oceniają perspektywy rozwoju obszarów górskich. Głównym i preferowanym kierunkiem rozwoju tych obszarów będzie turystyka wiejska, przy jednoczesnym zachowaniu gospodarowania na gruntach rolnych. Eksperci podkreślają, iż rezygnacja z produkcji rolniczej z racji świadczonej przez nią świadczeń na rzecz krajobrazu kulturowego, bioróżnorodności przyrodniczej nie jest akceptowalna i możliwa.

JEL: O13, Q18, Q28, R11, R23

Słowa kluczowe: Rolnictwo górskie, perspektywy rozwoju, wsparcie, Polska, Bawaria.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE LANDWIRTSCHAFT IN BAYERISCHEN UND POLNISCHEN BERGGEBIETEN. ANALYSE VON ENTWICKLUNGSPERSPEKTIVEN

In diesem Beitrag werden Ergebnisse einer Expertenbefragung zur Bewertung des Zustands und der Entwicklungsperspektiven der Landwirtschaft und der ländlichen Räume in ausgewählten Gemeinden der polnischen Karpaten und der deutschen Alpen vorgestellt.

Die Studie zeigt, dass die Landwirtschaft in der Alpen-Subregion im Vergleich zur Karpaten-Subregion besser an die spezifischen natürlichen Bedingungen angepasst ist; sie zeichnet sich durch höhere Leistungsfähigkeit aus und trägt bedeutsam zur Einkommenssicherung der landwirtschaftlichen Haushalte bei. Gegenüber der Landwirtschaft und der ländlichen Räume in den Alpen weist die Karpaten-Subregion eine Reihe Besonderheiten auf, die ihre Wurzeln sowohl in der Geschichte, als auch in den Bedingungen des Transformationsprozesses haben. Obwohl sich in beiden Subregionen Parallelen in den strukturellen Entwicklungslinien erkennen lassen, besteht in den Karpaten nach wie vor ein großer Nachholbedarf. Die relativ kurze Periode der Implementierung von Instrumenten der Gemeinsamen Agrarpolitik hat bis dato zu keinen relevanten strukturellen Veränderungen in den Karpaten geführt. Es wird empfohlen, dass die bayrischen Erfahrungen durch polnische Entscheidungsträger genutzt werden sollten, vor allem in Bezug auf die Weiterentwicklung des institutionellen Rahmens (u.a. Gesetzgebung für die Berglandwirtschaft, Governance-Strukturen).

Die befragten Experten haben die Entwicklungsperspektiven für die Landwirtschaft in beiden Berggebieten als relativ positiv bewertet, gleichzeitig deuteten sie auf die Notwendigkeit einer weiteren Einkommensdiversifizierung im Rahmen integrierter ländlicher Entwicklungsansätze hin. Vor allem in Polen wird im Tourismus eine alternative Einkommensquelle gesehen. Die Experten betonen, dass der Erhalt und die Förderung der Landwirtschaft und der Agrarstrukturen in Berggebieten eine notwendige Voraussetzung ist, um die Lebens-, Arbeits-, Erholungs- und Naturräume in den Berggebieten zu sichern und weiter entwickeln zu können.

JEL: O13, Q18, Q28, R11, R23

Schlagwörter: Berglandwirtschaft, Entwicklungsperspektiven, Förderung, Polen, Bayern.

SPIS TREŚCI

STRESZCZENTE **3**

ZUSAMMENFASSUNG **3**

1 WPROWADZENIE **9**

2 ROLNICTWO ORAZ OBSZARY WIEJSKIE W POLSCE I BAWARII **10**

3 WSPARCIE ROLNICTWA OBSZARÓW GÓRSKICH W POLSCE ORAZ BAWARII **11**

3.1 Charakterystyka narodowych programów 12
3.2 Ocena programów wsparcia obszarów górskich 13
3.3 Delimitacja badanych obszarów górskich 14

4 Wyniki badań ankietowych **15**

4.1 Zakres i metoda badań 15
4.2 Rolnictwo i obszary wiejskie 17
4.3 Przedsiębiorczość 21
4.4 Demografia 24
4.5 Perspektywy rozwoju badanych subregionów 25

5 WNIOSKI **28**

6 LITERATURA **30**

LISTA TABEL

Tabela 1: Struktura obszarowa gospodarstw rolnych w Polsce oraz Bawarii 11
Tabela 2: Kryteria wyodrębniania obszarów górskich w Polsce i Bawarii 15
Tabela 3: Charakterystyka badanych subregionów w Polsce i Bawarii 16
Tabela 4: Gospodarstwa domowe rodzin rolniczych według głównego źródła dochodu. Opinie ekspertów 17
Tabela 5: Charakterystyka struktury gospodarstw rolnych w badanych subregionach. Opinie ekspertów..... 18
Tabela 6: Struktura użytkowania ziemi w badanych subregionach, w procentach w roku 2005..... 19
Tabela 7: Ocena wybranych zjawisk charakteryzujących gospodarkę ziemią..... 20
Tabela 8: Postawy przedsiębiorcze ludności obszarów górskich w opinii ekspertów..... 21
Tabela 9: Podmioty gospodarcze w badanych subregionach w roku 2005 22
Tabela 10: Szacunkowa wielkość "pracy na czarno" w badanych subregionach. Opinie ekspertów 23
Tabela 11: Charakterystyka bazy turystycznej w badanych subregionach w roku 2005 23
Tabela 12: Charakterystyka demograficzna badanych subregionów 24
Tabela 13: Nasilenie emigracji zarobkowej za granicę w ocenie ekspertów 25
Tabela 14: Przewidywane zmiany w zakresie rozwoju przedsiębiorczości 26
Tabela 15: Prognozy w zakresie sytuacji dochodowej rodzin rolniczych..... 26
Tabela 16: Ocena perspektyw przemian struktury obszarowej gospodarstw..... 27
Tabela 17: Przewidywane zmiany w zakresie zjawisk demograficznych..... 28

LISTA SKRÓTÓW

LVZ	Wskaźnik porównywalności rolniczej
PKB	Produkt Krajowy Brutto
BLfSD	Bawarski Urząd Statystyczny
WPR	Wspólna Polityka Rolna
UR	Użytki rolne
GUS	Główny Urząd Statystyczny
ONW	Obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania
OECD	Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
PROW	Program Rozwoju Obszarów Wiejskich
BayZal	Bawarski Program Rozwoju Obszarów Wiejskich

REGON	Krajowy rejestr urzędowy podmiotów gospodarki narodowej
URS 95	Unternehmensregister-System 95 – Bawarski rejestr podmiotów gospodarczych
KULAP	Bayerisches Kulturlandschaftsprogramm – Bawarski program ochrony krajobrazu kulturowego
VNP/EA	Bayerisches Vertragsnaturschutzprogramm () – Bawarski program ochrony środowiska naturalnego

1 WPROWADZENIE

Obszary górskie pokrywają około 24 % powierzchni ziemi i są terenami zamieszkanymi przez około 12 % populacji całego globu. Szacuje się, że dalsze 14 % zamieszkuje w ich bliskim lub bezpośrednim sąsiedztwie. Niestety większość obszarów górskich to tereny peryferyjne, trudno dostępne, przez co wzmocnieniu ulegają tam procesy ekonomicznej i demograficznej marginalizacji (DAX oraz WIESINGER, 2007).

Mając na względzie zrównoważony rozwój cennych przyrodniczo i kulturowo obszarów górskich, ważną kwestią jest, aby zachowały one i rozwijały swe funkcje gospodarcze, w tym także rolnicze. To właśnie rolnictwo i leśnictwo oraz ich wzajemne proporcje decydują o strukturze krajobrazu, podtrzymując lub modyfikując stan wyjściowy (ukształtowany historycznie), czyniąc go akceptowalnym, oczekiwanym, albo też dzikim i nieprzyjaznym (MUSIAŁ, 2007). Obszary górskie spełniają na rzecz całego społeczeństwa trzy podstawowe funkcje: 1) gospodarczą 2) ekologiczną oraz 3) demograficzno-kulturową. Realizacja funkcji ekonomicznych stanowi o podstawie bytu osadników, jednocześnie zapobiegając zasadniczo wyludnianiu terenów górskich i wspierając stabilność funkcjonowania tych terenów (KUTKOWSKA, 1996). Istotne jest przy tym priorytetowe traktowanie funkcji ekologicznych tych terenów w stosunku do doraźnych korzyści ekonomicznych w odniesieniu do rolnictwa jak i innej działalności produkcyjnej oraz usługowej. Zwłaszcza w przypadku rolnictwa i leśnictwa, które są głównym użytkownikiem gruntów, coraz ważniejsze staje się wprowadzanie lub kontynuowanie stosowania praktyk zgodnych ze wzrastającą potrzebą ochrony i poprawy stanu środowiska, zasobów naturalnych, gleby, różnorodności genetycznej i utrzymania stanu krajobrazu. Coraz bardziej cenione są dziś również funkcje demograficzno-kulturowe obszarów wiejskich, zwłaszcza atrakcyjnych przyrodniczo, jakimi bez wątpienia są tereny górskie (OKUNIEWSKI, 1995).

Uwarunkowania przyrodnicze na obszarach górskich znacząco ograniczają możliwości produkcyjne. Ograniczenia te dotyczą zarówno możliwości użytkowania ziemi, możliwości specjalizacji jak również poziomu intensywności produkcji, a w efekcie wielkości produkcji i wyższych kosztów pracy (BÄTZING, 2002). Ponadto także regiony o trudnych warunkach uprawy i hodowli powinny zachować element samowystarczalności żywnościowej. Przykłady krajów alpejskich pokazują, iż na tych terenach można prowadzić efektywną i przyjazną dla środowiska produkcję rolniczą oraz wskazują, że istnieją pozytywne związki między wysoko-jakościową żywnością produkowaną lokalnie a tożsamością regionalną.

Najważniejszym pasmem górskim w Polsce są Karpaty, w Niemczech natomiast zarówno ze względu na powierzchnię jak i wysokość bezwzględną dominują Alpy. Istnieje kilka przesłanek zasadności porównywania rolnictwa w subregionach górskich Polski i Niemiec. W literaturze przedmiotu podkreśla się, iż Alpy są pasmem górskim o dużym stopniu podobieństwa z Karpatami pod względem górskich utrudnień przyrodniczych i to zarówno z powodu bliskości położenia, podobnej struktury i kierunków produkcji rolnej, jak historycznie ukształtowanych wzorców w zakresie pomocy w rozwoju ziem górskich (ZABIEROWSKI, 1975; PEVETZ, 1995). Należy podkreślić, iż owe pasma górskie wykazują jednak wiele różnic natury gospodarczej i kulturowej (MUSIAŁ, 1998). Jednym z czynników wpływających na tą odmienność może być wyższy poziom inwestycji oraz ogromne doświadczenie krajów alpejskich, które od kilkudziesięciu lat stosują sprawdzone oraz dostosowane do trudnych warunków przyrodniczych formy wspierania rolnictwa górskiego.

Głównym celem opracowania jest porównanie stanu rozwoju rolnictwa i górskich obszarów wiejskich w Polsce i Bawarii, a także przedstawienie możliwych scenariuszy ich rozwoju, Opracowanie podejmuje próbę uzyskania odpowiedzi na pytanie czy system wsparcia rolnictwa oraz wiejskich obszarów górskich w Bawarii powinien być wzorem dla rozwiązań polskich.

Wychodząc z założenia, iż poziom rozwoju rolnictwa oraz obszarów wiejskich jest determinowany ogólną sytuacją gospodarczą kraju (TOMCZAK, 2005), pierwszą część badań poświęcono analizie danych makroekonomicznych oraz ram instytucjonalnych istotnych dla zakresu analiz (rozdziały 2 oraz 3). W drugiej części zbadano opinie ekspertów na temat stanu rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa w gminach położonych na terenach Karpat polskich oraz Alp niemieckich oraz podjęto próbę projekcji rozwoju badanych subregionów (rozdział 4).

2 ROLNICTWO ORAZ OBSZARY WIEJSKIE W POLSCE I BAWARII

Analiza ram instytucjonalnych dla subregionu karpackiego została przeprowadzona na poziomie państwa, a dla subregionu alpejskiego na poziomie kraju związkowego Niemiec (Bundesland) – Bawarii.[1] Dobór porównywanych obszarów wynika z faktu, iż w badanych państwach programy kierowane do obszarów górskich formułowane są na różnych poziomach terytorialnych: w Polsce na poziomie całego kraju, natomiast w Niemczech na poziomach poszczególnych krajów związkowych. Porównanie to uzasadnia również fakt, że zjawiska społeczno-gospodarcze zachodzące w badanych subregionach determinowane są po części przez trendy makroekonomiczne i przemiany dokonujące się na poziomie całego kraju.

Polskie rolnictwo nadal dzieli znaczny dystans od rolnictwa krajów zaawansowanych gospodarczo. Zróżnicowanie to dotyczy warunków przyrodniczych i klimatycznych, stanu rozwoju gospodarczego, w tym wiodących gałęzi gospodarki. Zwłaszcza różnice społeczno-gospodarcze mają uzasadnienie historyczne i są po części wynikiem różnych systemów polityczno-gospodarczych w ostatnim wieku (JÓŹWIAK, 1993; CZYŻEWSKI oraz HENISZ-MATUSZCZAK, 2006; TOMCZAK, 2005).

Polska w porównaniu z większością krajów europejskich przedstawiana jest jako kraj wiejski. Obszary wiejskie w Polsce stanowią około 93,2 % powierzchni kraju i zamieszkuje je 38,6 % ogółu ludności. Liczby te świadczą o skali ich znaczenia z punktu widzenia ekonomicznego, społecznego jak i środowiskowego (MRIRW, 2007). Również w Bawarii rolnictwo oraz obszary wiejskie odgrywają istotną rolę. Kraj ten mimo bardzo dobrze rozwiniętych pozostałych sektorów gospodarki w dalszym ciągu uznawany jest za rolniczy (SCHICK, 2004). Obszary wiejskie w Bawarii zajmują około 78,4 % ogólnej powierzchni i są zamieszkałe przez 52,8 % ludności tego kraju związkowego.

Zarówno w Bawarii jak i w Polsce znaczenie rolnictwa, jako głównego źródła utrzymania, wykazuje długotrwałą tendencję zniżkową. Mimo to rolnictwo jest nadal największym użytkownikiem gruntów i ma znaczny wpływ nie tylko na sytuację społeczno-ekonomiczną mieszkańców obszarów wiejskich, ale także na stan środowiska przyrodniczego oraz jakość krajobrazu kulturowego.

W Bawarii sektor rolniczy wytwarza średnio około 1,2 % PKB, w Polsce analogiczny wskaźnik wynosi 4,5 % (EUROSTAT, 2007). W roku 2005 w Bawarii w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie było zatrudnionych około 3,0 % ogólnej liczby pracujących (STMLF, 2006). W Polsce łączny udział pracujących w tych sektorach jest znacznie wyższy, aczkolwiek wykazuje tendencją spadkową z średnio 19,0 % (2002) do 17,4 % w 2005 roku (MRIRW, 2007). Wskaźniki te wskazują, że omawiane sektory w obu krajach są nadal ważnym pracodawcą. Spadający udział rolnictwa w tworzeniu PKB oraz utrzymujący się duży udział tego sektora w zatrudnieniu w przypadku Polski, indykują jednocześnie pewien potencjał i potrzebę w zakresie wzrostu efektywności sektora rolnego z jednej strony oraz dywersyfikacji działalności gospodarczej na terenach wiejskich z drugiej strony. Wyzwania te sygnalizują istotne zmiany

[1] Powierzchnia ogólna Bawarii wynosi około 70 500 km^2 i jest ponad cztero krotnie mniejsza od powierzchni Polski, zamieszkuje ją około 12,4 mln mieszkańców.

struktury zawodowej i dochodowej ludności zwłaszcza na obszarach wiejskich w Polsce w niedalekiej przyszłości.

W Polsce w roku 2005 funkcjonowało ponad 2,7 milionów gospodarstw rolnych, w Bawarii liczba tych jednostek wynosi około 130 tysięcy. Średnia wielkość użytków rolnych (UR) w roku 2005 w Polsce wynosiła 7,3 ha i wahała się od 3,1 ha UR w regionach południowych (gminy karpackie) do 13,9 ha UR w regionach północnych. W Bawarii średnia wielkość UR wynosi około 26,2 ha i jest o około połowę mniejsza od średniej krajowej w Niemczech. Mimo relatywnie rozdrobnionej struktury obszarowej Bawarii w stosunku do innych bundeslandów, struktura ta wydaje się korzystna, jeśli porówna się ją do sytuacji obszarowej w Polsce. Tabela 1 obrazuje skalę tego zróżnicowania: Prawie 65 % ogólnej liczby gospodarstw w Bawarii gospodaruje na powierzchni powyżej 10 ha UR, w Polsce wskaźnik ten wynosi zaledwie 13,4 %. Dominującą grupą w Polsce są natomiast nadal gospodarstwa małe tj. o powierzchni poniżej 2 ha UR.

Tabela 1: Struktura obszarowa gospodarstw rolnych w Polsce oraz Bawarii

Kraj	Gospodarstwa rolne według grup obszarowych użytków rolnych [%]					
	< 2 ha	2,1 do 5 ha	5,1 do 10 ha	10,1 do 20 ha	20,1 do 50 ha	> 50 ha
Polska	51,0	21,4	14,2	9,0	3,6	0,8
Bawaria	4,2	14,4	16,5	24,7	27,5	12,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS (2006) oraz BLFSD (2006).

W obu krajach w ostatnich latach zaznaczył się wyraźny trend w kierunku koncentracji produkcji rolniczej. Według przewidywań (MRIRW, 2007; STMLF, 2007) do roku 2015 w Polsce liczba gospodarstw zmniejszy się o około 10,4 % a w Bawarii o około 15,3 %, przy jednoczesnym wzroście średniej powierzchni użytków rolnych.

3 WSPARCIE ROLNICTWA OBSZARÓW GÓRSKICH W POLSCE ORAZ BAWARII

Pierwsze wzmianki o konieczności wspierania obszarów górskich zawarto już w Traktacie Rzymskim, jednak dopiero dyrektywa EWG nr 75/268 z 1975 roku[2] uregulowała problemy rolnictwa górskiego i innych stref problemowych. Kolejne jej nowelizacje ukierunkowały zasady polityki rolnej wobec obszarów mniej uprzywilejowanych na terenie Wspólnoty. Obecnie obowiązuje Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257 z 1999 roku.[3] Rozporządzenie to ustala ramy wsparcia Wspólnoty dla rozwoju zrównoważonego m.in. terenów uznanych za mniej korzystne do prowadzenia działalności rolniczej, wśród których znajdują się tereny górskie.

Wsparcie obszarów górskich w Europie nadal mimo starań UE nie opiera się o jednolite i ścisłe kryteria delimitacyjne, jednak przygotowane reformy będą dążyć do ich standaryzacji. Mogą one sprawić, iż w Polsce obszar zaliczany do gór ulegnie zmniejszeniu, co z kolei może przynieść negatywne następstwa dla beneficjentów. Obecnie jednak kraje Unii Europejskiej (UE) stosując się do ogólnych zaleceń (rozporządzeń) Wspólnoty w dużej mierze samodzielnie kształtują politykę wspierania obszarów górskich. Powoduje to, iż w poszczególnych krajach stosuje się odmienne kryteria klasyfikowania oraz stawki wsparcia obszarów górskich. W narodowych (regionalnych) programach rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013 obszary górskie zostały otoczone specjalną uwagą. Wyrazem tego jest zaprojektowanie odrębnych

[2] Dyrektywa Rady 75/268/EWG z dnia 28 kwietnia 1975 r. w sprawie gospodarki rolnej na terenach górskich i wyżynnych oraz na niektórych obszarach mniej uprzywilejowanych.

[3] Rozporządzenie Rady (WE) Nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EAGGF), nowelizujące i uchylające niektóre Rozporządzenia.

działań wspierających wieś i rolnictwo tych rejonów (por. MRIRW, 2007 oraz STMLF, 2007). Dochody gospodarstw rolnych z różnego rodzaju programów pomocowych na obszarach górskich wynoszą około 70 %-80 %, co prowadzi do tego, iż gospodarstwa rolnicze w dużej mierze podporządkowują zarządzanie gospodarstwem pod ten rodzaj dochodów (STREIFENEDER, 2007). Wydaje się, więc, że różnice w kryteriach przyznawania tych środków odgrywały i nadal będą odgrywać bardzo ważną rolę w procesach dostosowawczych.

3.1 Charakterystyka narodowych programów

Najważniejszym z punktu widzenia zasięgu instrumentem wspierającym rolnictwo obszarów górskich jest działanie "wspieranie działalności rolniczej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania". Ma ono na celu zachowanie działalności rolniczej oraz zachowanie i kształtowanie krajobrazu kulturowego na obszarach górskich.

Jednak systemy wsparcia obszarów górskich w Polsce i Bawarii wykazują sporo różnic. Polski system wydaje się być o wiele prostszy, co uwidacznia się przede wszystkim w systemie płatności. W bawarskim systemie wsparcia obszarów górskich wysokość dopłat uzależniona jest od rodzaju gruntu, położenia gminy (wysokości m n.p.m.) oraz wysokości wskaźnika LVZ[4]. Wskaźnik LVZ informuje o warunkach przyrodniczo-ekonomicznych danego regionu, uwzględnia panujące warunki klimatyczne, glebowe, wielkość gospodarstw, oddalenie gruntów od siedziby gospodarstwa itp. (SCHEFFER, 1992). Polskim odpowiednikiem wskaźnika LVZ jest wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Należy jednak zaznaczyć, że polski wskaźnik ocenia wyłącznie warunki przyrodnicze, LVZ natomiast obejmuje również ocenę warunków ekonomicznych.

W systemie bawarskim na uwagę zasługuje uzależnienie wysokości dopłat od rodzaju użytku rolnego. Wsparcie finansowe do produkcji na użytkach zielonych jest dwukrotnie wyższe aniżeli w przypadku produkcji na gruntach ornych. Ma to istotne znaczenie, gdyż predysponowanym kierunkiem użytkowanie gruntów na terenach górskich są właśnie użytki zielone. Przemawiają za tym zarówno względy racjonalności organizacji powierzchni użytkowanej rolniczo zagrożonej głównie erozją wodną, jak też brak zasadności ekonomicznej podtrzymywania produkcji na gruntach ornych (MUSIAŁ, 2006). Polski system wspierania obszarów górskich przewiduje tylko jedna stawkę wsparcia. We wszystkich gminach zdefiniowanych jako górskie tj. w gminach położonych pow. 500 m n.p.m. rolnicy w latach 2007-2013 otrzymają tę samą stawkę dopłat w wysokości 81,9 €/ha UR (tj. przykładowo w 2008 r. 320 zł) niezależnie od rodzaju użytku oraz panujących lokalnych warunków przyrodniczych.

Działaniem, które nie jest kierowane wyłącznie na obszary górskie, ale ze względu na specyficzne wymagania środowiskowe predysponowanym właśnie na tych terenach są programy rolnośrodowiskowe. Ich realizacja ma przyczyniać się do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i zachowania różnorodności biologicznej. Głównym założeniem programów jest promowanie produkcji opartej na metodach zgodnych z wymogami ochrony środowiska (MRIRW, 2007).

Również w przypadku programów rolnośrodowiskowych występują duże różnice między ustawodawstwem polskim i bawarskim. Ujawniają się one w liczbie oraz sposobie implementacji poszczególnych programów, a także wysokości wsparcia. Wariant polski zawiera 9 pakietów rolnośrodowiskowych w tym dwa z zakresu programu NATURA 2000, wariant bawarski jest bardziej rozbudowany, gdyż tworzy go 16 pakietów pogrupowanych w 4 blokach: programy ogólnogospodarcze, programy dotyczące użytków zielonych, programy dotyczące gruntów ornych oraz programy wspierające utrzymanie krajobrazu kulturowego. Działania zebrane w blokach dotyczących gruntów zielonych i gruntów ornych mogą dotyczyć całości gospodarstwa

[4] LVZ – Landwirtschaftliche Vergleichszahl – wskaźnik porównywalności rolniczej wyznaczany na poziomie gminy lub dystryktu.

lub jego części. Pakiety te realizowane są w ramach bawarskiego programu rolnośrodowiskowego. Wyodrębniono tu dwa mniejsze programy: KULAP[5] oraz VNP/EA[6]. Programy te uzupełniają się i są realizowane na ustawowo wyznaczonym terytorium. Dodatkowo w ramach bawarskiego programu rozwoju obszarów wiejskich realizowany jest program NATURA 2000.

Programy rolnośrodowiskowe są dobrym uzupełnieniem, a w przyszłości będą może nawet alternatywą dla dopłat górskich oraz dopłat bezpośrednich. Kreują one pożądane działania na obszarach górskich i bez wątpienia będą korzystnie wpływać na gospodarkę górską. W ramach programów rolnośrodowiskowych w Polsce brak jest jednak programów kierowanych specjalnie na obszary górskie. W programie na lata 2007-2013 zabrakło nawet realizowanego w poprzednim okresie planistycznym pakietu ekstensywnego utrzymania pastwisk górskich i pogórskich.

W Bawarii natomiast obszary górskie otoczone są wyższą uwagą niż w Polsce. Przewidziano tu zarówno działania adresowane bezpośrednio do rolnictwa górskiego, jak też stworzono dość duży wachlarz działań, których realizacja na tych terenach jest pożądana. Te specjalnie przygotowane dla terenów górskich działania mogą lepiej spełniać wymogi ekonomiczne, ekologiczne a także krajobrazowe i kulturowe.

Na uwagę zasługują realizowane w obu programach działania dotycząc intensyfikowania użytków zielonych oraz ochrony szczególnie cennych agrocenoz. Ciekawą propozycją w obu programach są również pakiety rolnictwa ekologicznego. W bawarskim programie rozwoju obszarów wiejskich dbałość o obszary górskie została wyrażona dodatkowo poprzez działanie umożliwiające dofinansowanie budowy dróg oraz infrastruktury związanej z rozwojem i dostosowaniem rolnictwa w terenach alpejskich.

3.2 Ocena programów wsparcia obszarów górskich

Wsparcie obszarów górskich jest bardzo istotną, choć obecnie krytykowaną składową Wspólnej Polityki Rolnej. Ukształtowane w różnych okresach czasu systemy wspierania gospodarstw i obszarów wiejskich poprzez dopłaty górskie, programy rolnośrodowiskowe czy też dopłaty bezpośrednie oparte są o rozwiązania krajowe. Analiza dwóch systemów tj. polskiego i bawarskiego ukazuje, iż rozwiązania te nie zawsze kreują pożądane zmiany.

Najbardziej krytykowanym programem realizowanym obecnie na obszarach górskich są dopłaty bezpośrednie (STREIFENEDER, 2007). Przyczyniają się one do intensyfikacji produkcji rolniczej, co zaprzecza sensowności ich stosowania na obszarach górskich. Dopłaty te przyzwyczaiły rolników do czerpania korzyści finansowych bez konieczności spełniania dodatkowych wymogów. Z punktu widzenia interesu gór nie są one najlepszym instrumentem, ale rezygnacja z nich ze względu na chęć utrzymania parytetu dochodowego nie jest obecnie możliwa. Wydaje się więc słusznym aby na terenach cennych przyrodniczo możliwość ich otrzymania łączyć z koniecznością spełnienia określonych wymogów środowiskowych.

Coraz częściej krytykowane są również dopłaty z tytułu gospodarowania na obszarach górskich. MUSIAŁ (2007) stwierdza, iż dopłaty górskie, chociaż stosowane są w rolnictwie od 1975 roku to jednak wiedza o ich oddziaływaniu jest dość ograniczona. Wobec braku realnych uregulowań prawnych, dotyczących ochrony środowiska w górach, mogą one nawet stanowić asumpt do intensyfikacji produkcji. Wydaje się, iż zapisy zawarte w polskim PROW-ie dotyczące wsparcia obszarów górskich są nadmiernie uproszczone i nie w pełni adekwatne do warunków przyrodniczych, w których konkretne gospodarstwo prowadzi produkcję.

---

[5] Bayerisches Kulturlandschaftsprogramm (KULAP) – Bawarski program ochrony krajobrazu kulturowego.
[6] Bayerisches Vertragsnaturschutzprogramm (VNP/EA) – Bawarski program ochrony środowiska naturalnego.

Wzorem rozwiązań bawarskich dopłaty górskie w Polsce powinny być uzależnione od sposobu zagospodarowania ziemi. Wprowadzanie różnicowania dopłat ze względu na rodzaj użytku zainicjuje wzrost udziału użytków zielonych. Poziom wsparcia obszarów górskich w Bawarii jest również determinowany przez jakość warunków przyrodniczo-ekonomicznych. Należałoby, więc poddać dyskusji czy w Polsce wysokość wsparcia w ramach dopłat górskich powinna być podobnie jak w przypadku dopłat do nizinnych terenów ONW zależna od wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Przykład Bawarii sugeruje, iż również w warunkach Polskich powinno się stosować zmienną uzależnioną od warunków przyrodniczych i wyższą od dotychczasowej stawkę dopłat wyrównawczych. Stałą stawkę dopłat należałoby stosować wyłącznie dla użytków rolnych położonych w najwyższych partiach gór. W tym celu dolną granicę wysokości terenu, na którym będzie ona obowiązywać należy skorygować o 250-270 m w stosunku do rozwiązań alpejskich i dopiero dla użytków rolnych położonych powyżej 730-750 m n.p.m. stosować należy stałą stawkę dopłat (SROKA, 2008). Przemawia za tym fakt, iż w Alpach warunki przyrodnicze powyżej 1000 m n.p.m. są zbliżone do warunków klimatycznych panujących w Karpatach powyżej 730-750 m n.p.m. Jest to ważne z tego powodu, że głównym czynnikiem determinującym produkcję rolniczą w górach są właśnie warunki klimatyczne, a różnica w wysokości piętra chłodnego w Alpach i Karpatach wynosi ok. 250-270 m (MUSIAŁ, 1998).

Dużo lepiej w obu krajach należy ocenić rozwiązania z zakresu programów rolnośrodowiskowych, które bez wątpienia poprzez zapewnienie odpowiednich dochodów ludności rolniczej przyczyniają się również do utrzymania produkcji i powstrzymania niekorzystnego z ekologicznego punktu widzenia odłogowania gruntów. W programie polskim brak jest jednak działań adresowanych bezpośrednio do obszarów górskich, a zaplanowane dla całego terytorium Polski programy nie są dostosowane do specyficznych warunków przyrodniczo-ekonomicznych panujących na obszarach górskich. Dla warunków polskich postuluje się więc aby programy rolnośrodowiskowe były kierowane do konkretnych pasm górskich a nawet subregionów. Stąd poza podstawowym horyzontalnym programem ogólnopolskim celowym wydaje się stworzenie programów o charakterze regionalnym (np. na poziomie NUTS 1). Przykład Bawarii, która jest mniejszą jednostką terytorialną i o bardziej jednorodnych warunkach przyrodniczo-ekonomicznych, wskazuje, że dużo łatwiej jest dostosować poszczególne programy do specyficznych warunków regionu. Bawarski program rolnośrodowiskowy w większej mierze promuje rozwój obszarów górskich, przewiduje większą liczbę działań w tym również działania realizowane wyłącznie na obszarach górskich.

W Bawarii polityka górska należy do multisektorowych programów rozwoju regionów (DAX oraz HOVORKA, 2005). Problematyka rozwoju obszarów górskich zajmuje tam dużo większe znaczenie niż w Polsce. W Polsce natomiast brak jest zintegrowanych programów rozwoju obszarów górskich. Poza obligatoryjnym dopłatami górskimi nie przewidziano programów/ działań oraz innych instrumentów wspierających obszary górskie. W Polsce polityka rozwoju obszarów górskich znajduje się gdzieś między sferami turystyki, rolnictwa, czy też rozwoju regionalnego i w większości programów rozwojowych jest pomijana lub traktowana powierzchownie.

3.3 Delimitacja badanych obszarów górskich

W europejskiej klasyfikacji naukowej wyodrębnienie obszarów górskich zasadniczo opiera się o dwa kryteria. Pierwszym z nich jest wysokość położenia nad poziomem morza, decydująca o klimacie, jego surowości, opadach kontrastach temperatur itp., a drugim nachylenie terenu utrudniające inwestycje gospodarcze, infrastrukturalne a zwłaszcza komunikacyjne (MUSIAŁ, 2007). Kraje członkowskie UE posługując się tymi kryteriami lub ich kombinacją wyznaczają granice terenów górskich. W ustawodawstwie polskim przy definiowaniu terenów górskich

posłużono się tylko pierwszym z kryteriów tj. położeniem użytków rolnych (UR) nad poziomem morza. Przy ustalaniu dolnej granicy wysokości położenia terenu bazowano na rozwiązaniach europejskich. W uzasadnieniu zasygnalizowano, że "Alpy są głównym i największym pasmem górskim Europy, najczęściej porównywanym z Karpatami pod względem górskich utrudnień naturalnych dla produkcji rolniczej" (MRiRW, 2004). Po uwzględnieniu różnic w wysokości pięter klimatycznych granicę obszarów górskich w Polsce ustalono na wysokości 500 m n.p.m. Przyjęto, iż do górskich obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) zakwalifikowane zostają gminy, w których ponad 50 % powierzchni użytków rolnych jest zlokalizowanych właśnie powyżej tej wysokości (tabela 2).

W Bawarii posłużono się pierwszym z kryteriów tj. wysokością bezwzględną użytków rolnych oraz kombinacją obu kryteriów stosując łącznie wskaźniki wysokości nad poziomem morza i nachylenia terenu. Graniczna wartość minimalnej wysokości położenia terenu uznanego za górski w Niemczech wynosi 800 m n.p.m. Zastosowanie obu kryteriów łącznie pozwoliło na zaliczenie do obszarów górskich terenów położonych nieco niżej, ale o dużym nachyleniu zbocza. Również i w tym przypadku uznano, iż w jednostce terytorialnej, co najmniej połowa powierzchni użytków rolnych musi spełniać podane warunki (wysokość położenia terenu 600 m n.p.m. oraz nachylenie 18 %).

Tabela 2: Kryteria wyodrębniania obszarów górskich w Polsce i Bawarii

Wyszczególnienie	Minimalna wysokość terenu	Wysokość i nachylenie terenu łącznie
Polska	500 m n.p.m.	-
Bawaria	800 m n.p.m.	600 m n.p.m. i 18 %

Źródło: MUSIAŁ (2007).

4 Wyniki badań ankietowych

4.1 Zakres i metoda badań

Rozpatrując problematykę specyfiki warunków przyrodniczo-ekonomicznych subregionów Karpat polskich oraz Alp niemieckich wykorzystano dane wtórne i pierwotne. Najważniejszym źródłem danych pierwotnych były materiały zebrane metodą ankietową. Analizie poddano jednostki terytorialne znajdujące się w całości lub częściowo na obszarach górskich. W subregionie karpackim analizowano gminy wiejskie oraz część wiejską gmin miejsko-wiejskich zaliczonych do kategorii obszarów górskich. Według polskiego ustawodawstwa[7] jedynie te gminy mogą otrzymać dofinansowanie z tytułu ONW. W przypadku subregionu alpejskiego podobnie jak na terenie Polski wydzielono gminy wiejskie. Gminy miejskie zostały pominięte, pomimo tego, iż wg ustawodawstwa niemieckiego8 mogą one także otrzymać wsparcie z tytułu prowadzenia działalności na obszarach ONW. Wykluczenie gmin miejskich w subregionie alpejskim ułatwia porównanie z danymi z subregionu karpackiego.

Subregion alpejski obejmuje ponad 7 374 km^2 i obejmuje łącznie 8 okręgów oraz 167 gmin wiejskich, z czego 49 gmin tylko częściowo zostało zakwalifikowane do obszarów górskich.

[7] Dz. U. 14.04.2004, Nr. 73 (Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania objętej planem rozwoju obszarów wiejskich).

[8] RR 86/465/EWG z 14 lipca 1986 (Richtlinie 86/465/EWG des Rates vom 14. Juli 1986 betreffend das Gemeinschaftsverzeichnis der benachteiligten landwirtschaftlichen Gebiete im Sinne der Richtlinie 75/268/EWG (Deutschland)).

Tabela 3: Charakterystyka badanych subregionów w Polsce i Bawarii

Wyszczególnienie	Subregion karpacki	Subregion alpejski
Powierzchnia ogólna (km^2)	5 621,2	7 374,2
Liczba powiatów	12	8
Liczba gmin	44	167
Średnia pow. powiatu (km^2)	1024	755
Średnia pow. gminy (km^2)	127,7	44,1

Źródło: Opracowanie na podstawie danych GUS (2005) oraz BLfSD (2005).

Subregion karpacki jest nieznacznie mniejszy obszarowo, obejmuje 40 gmin wiejskich zaliczonych do obszarów górskich w całości oraz 4 gminy zaliczone tylko w części do obszarów górskich. Gminy te leżą w obrębie 3 województw: śląskiego, małopolskiego i podkarpackiego i znajdują się w granicach administracyjnych 12 powiatów.

Gminy w subregionie karpackim są dużo większymi jednostkami samorządu terytorialnego. Ich średnia powierzchnia wynosi 127,7 km^2 i jest prawie trzy-krotnie większa od średniej powierzchni gmin alpejskich. Średnia powierzchnia powiatu w subregionie karpackim wynosi 1 024 km^2 w alpejskim natomiast około 755 km^2.

Metoda badań

Celem badań ankietowych była ocena stanu rozwoju oraz prognozy zmian w najbliższych 10 latach obszarów wiejskich i rolnictwa w gminach położonych na terenach Karpat polskich oraz Alp niemieckich. Kwestionariusz ankiety składał się z sześciu rozdziałów:

1) Charakterystyka respondenta,
2) Demografia oraz bezrobocie,
3) Przedsiębiorczość,
4) Infrastruktura gospodarcza,
5) Rolnictwo oraz rozwój obszarów wiejskich,
6) Elementy prognostyczne w zakresie rozwoju wsi i rolnictwa.

Adresatami ankiety byli lokalni eksperci: naukowcy, przedstawiciele samorządów terytorialnych oraz osoby zajmujące się rozwojem obszarów wiejskich i rolnictwa (np. pracownicy Ośrodków Doradztwa Rolniczego, pracownicy Ministerstwa Rolnictwa). O celowym doborze respondentów zadecydowały wymogi formalne, gdyż założone cele pracy wymagały pozyskania informacji od osób dobrze rozeznanych w tematyce terenów górskich, bardzo dobrze znających lokalne problemy oraz specyfikę regionu. Teren badań obejmował subregion Karpat polskich oraz subregion Alp niemieckich wyznaczony na podstawie instytucjonalnych kategorii obszarów górskich opisanych w Pkt. 3.3 W Polsce badania zostały przeprowadzone na poziomie gmin, a w Niemczech na poziomie okręgów (powiatów). Kompleksowe badania ankietowe w Polsce zakończono w czerwcu 2007 r., natomiast w Niemczech w grudniu tego samego roku.

Weryfikacja zebranego materiału pozwoliła na zakwalifikowanie do dalszych analiz 44 ankiet eksperckich sporządzonych w Polsce oraz 25 ankiet zebranych w Bawarii. Zebrane dane obejmują 44 polskie gminy górskie (12 powiatów) oraz 167 bawarskie gminy górskie (8 okręgów).

4.2 Rolnictwo i obszary wiejskie

W subregionie karpackim w roku 2002 formalnie produkcję rolną prowadziło około 50 tys. gospodarstw rolnych, w subregionie alpejskim około 12 tys. Gospodarstwa bawarskie są średnio ponad sześciokrotnie większe od polskich, co wspiera zarówno technologiczną i ekonomiczną efektywność produkcji rolniczej jak i dostęp do środków finansowych. Wysokie rozdrobnienie strukturalne w subregionie karpackim stanowi barierę rozwojową. Przy średniej dla subregionu równej 3,82 ha udział gospodarstw mieszczących się w przedziale do 5 ha UR wynosi średnio ponad 60 % ich ogólnej liczby (MUSIAŁ, 2008). Jednak pomimo utrudnień natury przyrodniczej oraz ekonomicznej również w badanych subregionach można znaleźć jednostki sprawne produkcyjnie i ekonomicznie. Różnice strukturalne pomiędzy tymi subregionami odzwierciedlają się w strukturze dochodowej ich mieszkańców.

Wyniki badań wskazują, że w subregionie karpackim średnio 11 % gospodarstw domowych rodzin rolniczych utrzymuje się głównie z rolnictwa (> 50 % dochodów), w subregionie alpejskim wskaźnik ten jest prawie czterokrotnie wyższy i wynosi 40 % (tabela 4). Ankietowani eksperci twierdzili jednak, iż odsetek ten jest istotnie zróżnicowany w poszczególnych gminach wewnątrz danego subregionu. W gminach subregionu karpackiego udział gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa waha się od 1 % do 50 % natomiast w gminach subregionu alpejskiego od 15 % do 80 %.

Tabela 4: Gospodarstwa domowe rodzin rolniczych według głównego źródła dochodu: Opinie ekspertów

Główne źródła dochodów	Odsetek liczby gospodarstw domowych	
	Subregion karpacki	Subregion alpejski
rolnictwo	11	40
rolnictwo i świadczenia socjalne	30	5
rolnictwo i inne źródła dochodów	59	55

Źródło: Badania własne na podstawie opinii ekspertów.

Wyniki badań ankietowych są zbliżone do danych publikowanych przez krajowe urzędy statystyczne. Przykładowo, z informacji Głównego Urzędu Statystycznego wynika, iż w roku 2002 w subregionie karpackim średnio 10,6 % gospodarstw domowych rodzin rolniczych utrzymywało się głównie z rolnictwa (GUS, 2002 a). Niestety brak jest podobnych danych dla subregionu alpejskiego ale wskaźnik ten dla całej Bawarii wynosi około 46,1 % (STMLF, 2006). Można więc przypuszczać, iż w subregionie alpejskim będzie on na podobnym poziomie.

Warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest jednak możliwość wypracowania przez ludność wiejską niezbędnego poziomu dochodów, zapewniającego odpowiednie warunki życia (STREIFENDER, 2007). Wyniki ankiet wskazują, że coraz większego znaczenia nabierają w tym aspekcie inne źródła dochodów, przy czym możliwość dywersyfikacji działalności gospodarczej uzależniona jest od wielu czynników. Zwłaszcza małe gospodarstwa rolne lub gospodarstwa rolne mało-dochodowe wykazują wyższą skłonność do wielozawodowości. Przykładowo w subregionie karpackim gospodarstwa rolne osiągające dochody z rolnictwa i innych źródeł w zależności od lokalizacji gminy stanowią od 10 % od 90 % ich ogólnej liczby. Analogiczny wskaźnik w subregionie alpejskim waha się od około 30 % do 80 %. Średni udział tych gospodarstw plasuje się na podobnym poziomie w obu subregionach (tabela 4).

Mniej korzystna struktura rolna, relatywnie niższa dochodowość rolnictwa, jako głównej działalności gospodarczej oraz ograniczone alternatywy zarobkowania w subregionie karpackim, odzwierciedlają się w relatywnie większym znaczeniu świadczeń socjalnych na rzecz gospodarstw domowych rodzin rolniczych w tym subregionie w stosunku do subregionu

alpejskiego. Wyniki te indykują, że zwłaszcza w subregionie karpackim część gospodarstw ma niskie predyspozycje rozwojowe.

Perspektywy rozwoju gospodarstw rolnych

W celu oceny perspektyw rozwojowych gospodarstw w analizowanych regionach, ankietowani eksperci poproszeni zostali o określenie odsetka poszczególnych typów gospodarstw. Już wstępne porównanie wskazuje, iż występują dość znaczne różnice zarówno między danymi subregionami jak również wewnątrz subregionów. Zauważono, iż eksperci w zależności od własnych doświadczeń oraz obserwacji, a przede wszystkim od ocenianej jednostki terytorialnej, podawali dość rozbieżne informacje. Dotyczy to przede wszystkim subregionu karpackiego, co ze względu na jego wewnętrzne zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne nie jest zaskoczeniem. Zdaniem ekspertów w subregionie karpackim średnio 13 % gospodarstw można uznać za rozwojowe, przy czym występują tu gminy gdzie brak jest takich jednostek jak również gminy gdzie około 80 % gospodarstw uznano za rozwojowe. W subregionie alpejskim udział gospodarstw, ocenianych jako rozwojowe, jest ponad dwukrotnie wyższy (34 %) niż w subregionie karpackim. Respondenci wskazali również, iż w badanych gminach, co najmniej 10 % gospodarstw jest rozwojowych (tabela 5).

O stopniu i kierunku przyszłych zmian strukturalnych świadczy duży odsetek gospodarstw schyłkowych w subregionie karpackim, w którym średnio do tej grupy należy co czwarte gospodarstwo. W subregionie alpejskim odsetek tych gospodarstw wynosi około 4 %. W obu subregionach występuje ponadto dość duża grupa gospodarstw nierozwojowych, w opinii respondentów liczba ta będzie się jednak zmniejszać. Bazując na źródłach wtórnych, można wnioskować, iż z rynku wypadać będą w pierwszej kolejności gospodarstwa o przeciętej wielkości (MRIRW, 2007; STMLF, 2007). Przewiduje się, iż uwolnione zasoby produkcyjne zostaną ulokowane w gospodarstwach rozwojowych.

Tabela 5: Charakterystyka struktury gospodarstw rolnych w badanych subregionach: Opinie ekspertów

Udział liczby gospodarstw:		Subregion karpacki	Subregion alpejski
… rozwojowych	Minimum	0	10
	Średnio	**13**	**34**
	Maksimum	80	70
… potencjalnie rozwojowych	Minimum	0	10
	Średnio	**19**	**22**
	Maksimum	52	40
… nie rozwojowych	Minimum	5	10
	Średnio	**42**	**44**
	Maksimum	87	80
… schyłkowych	Minimum	1	0
	Średnio	**25**	**4**
	Maksimum	95	10

Uwaga: Wartości średnie, maksymalne oraz minimalne bazują na ocenach szacunkowych ankietowanych ekspertów.

Źródło: Badania własne.

Użytkowanie gruntów

W obydwu subregionach około 34 % ogólnej powierzchni gruntów użytkowanych jest rolniczo. Odsetek użytków lasów i gruntów leśnych jest wyższy w subregionie karpackim, niż w alpejskim (odpowiednio ok. 57 % i 48 %) (tabela 6). Regiony górskie zazwyczaj charakteryzują się dużym stopniem zalesienia terenu, gdyż wyżej położone zbocza, zwłaszcza

strome, kamieniste i o zmiennych kontach nachylenia nie nadają się do uprawy rolniczej. Stąd też lesistość obydwu subregionów jest regionalnie mocno zróżnicowana i waha się od kilkunastu do ponad dziewięćdziesięciu procent.

Tabela 6: Struktura użytkowania ziemi w badanych subregionach, w procentach w roku 2005

Wyszczególnienie	Subregion karpacki	Subregion alpejski
Lasy	56,6	47,6
Użytki rolne	33,8	33,9
Nieużytki	9,6	9,8
Pozostałe grunty		8,7

Źródło: Opracowanie na podstawie danych GUS (2005) oraz BLFSD (2005).

W subregionie alpejskim występuje stosunkowo duży udział nieużytków (9,8 %). Niestety brak jest analogicznych wskaźników dla Karpat, ale na podstawie publikacji GUS (2002), można oszacować, iż wskaźnik ten nie przekracza 5 % ogólnej powierzchni gruntów. Relatywnie wyższy udział nieużytków w subregionie alpejskim wynikać może z większej liczby gmin położonych na dużej wysokości bezwzględnej, na których zagospodarowanie jest szczególnie trudne (BÄTZING, 1991).

Badane obszary charakteryzują się również odmienną strukturą użytków rolnych. Trwałe użytki zielone, mimo że są predysponowanym kierunkiem użytkowanie gruntów na terenach górskich, posiadają dużo mniejsze znaczenie w subregionie karpackim zajmując dwie trzecie powierzchni użytków rolnych. ZABIEROWSKI (1967) uważa, że na terenach położonych powyżej 700 m n.p.m. powinno się całkowicie zrezygnować z gruntów ornych na korzyść trwałych użytków zielonych. Wydaje się więc, iż odsetek gruntów ornych w subregionie karpackim, wynoszący 35,3 %, jest zbyt wysoki. Dla porównania w subregionie alpejskim użytki zielone stanowią ponad 90 %, natomiast grunty orne 6,2 % powierzchni użytków rolnych. Znaczenie sadów i plantacji trwałych jest w obu regionach znikome (ok. 0,4 %) (GUS, 2008; BLFSD, 2008). Duże różnice w strukturze użytków rolnych w badanych subregionach mają podłoże historycznych oraz są w pewnym stopniu wynikiem polityki rolnej obu krajów. Ubóstwo oraz konieczność zapobiegania deficytom żywnościowym zmuszały mieszkańców Karpat do upraw głównie zbóż i ziemniaków. Wolny przebieg zmian strukturalnych w tym zakresie, świadczy o braku odpowiednich lub nieefektywności dotychczasowych instrumentów politycznych skierowanych głównie do obszarów górskich. W subregionie alpejskim to właśnie korzystne ustawodawstwo (większe dotowanie użytków zielonych) wpierało pozytywny kierunek przekształceń strukturalnych użytków rolnych.

Przejęte stopniowo w ostatniej dekadzie instrumenty WPR nie wpłynęły dotychczas istotnie na zmiany strukturalne w rolnictwie karpackim. W subregionie tym w wyniku wzrostu wartości ziemi i lepszych perspektyw finansowania restrukturyzacji gospodarstw i produkcji powoli jednak rośnie zainteresowanie regulacją własności ziemi (66 % wskazań) czy też zagospodarowaniem odłogów i ugorów (39 % wskazań) (tabela 7). Wyniki badań sugerują, iż przystąpienie Polski do UE i objęcie gospodarstw instrumentami WPR, szczególnie dopłatami bezpośrednimi oraz "dopłatami górskimi", stworzyło w subregionie karpackim nowe szanse dla gospodarstw rozwojowych. Instrumenty te motywują jednak również gospodarstwa nierozwojowe do kontynuacji produkcji, jako że także te gospodarstwa otrzymują wsparcie finansowe bez potrzeby spełniania większych wymogów.

Przykładowo, aby otrzymać dopłaty bezpośrednie wystarczy dostosować gospodarstwo do minimalnych wymogów odnośnie dbałości o stan środowiska określonych przez Zwykłą Dobrą Praktykę Rolniczą. Ze względu na niskie bariery wejścia w ten system wsparcia, wzrosło nie tylko generalne zainteresowanie rynkiem ziemi, ale także zainteresowanie

programami i środkami rządowymi. W subregionie karpackim ponad połowa ekspertów stwierdziła, że często właściciele gospodarstwa skupiają się w pierwszej kolejności na pozyskaniu subwencji, nie uwzględniając uwarunkowań przyrodniczych czy ekonomicznych w danym gospodarstwie (54 % wskazań). Skutkiem takich działań jest podejmowanie nie przemyślanych decyzji inwestycyjnych (np. zakup ciągników, które nie są w pełni wykorzystywane). Jako, że część tych gospodarstw ma charakter nierozwojowy, zaległości w procesie restrukturyzacyjnym subregionu są trudne do nadrobienia. Można więc wnioskować, iż z ekonomicznego punktu widzenia instrumenty WPR w tym przypadku powodują zjawiska niepożądane.

Tabela 7: Ocena wybranych zjawisk charakteryzujących gospodarkę ziemią

W subregionie w ostatnich 6 latach wzrosło zainteresowanie:	Subregion karpacki		Subregion alpejski	
	Liczba wskazań	%	Liczba wskazań	%
Produkcją rolniczą	2	4	22	88
Subwencjami	24	54	0	0
Posiadaniem ziemi	23	52	16	64
Regulacją własności ziemi	29	66	0	0
Sprzedażą ziemi	2	4	3	12
Komasacją gruntów	1	2	16	64
Zagospodarowaniem ugorów	17	39	0	0

Uwaga: Respondenci odpowiadali twierdząco lub przecząco. Kilka odpowiedzi twierdzących było możliwe.
Źródło: Badania własne.

W subregionie alpejskim według ekspertów zarządzanie gospodarstwem rolniczym nie jest podporządkowane wyłącznie chęci uzyskania subwencji. Rolnicy próbują osiągnąć wzrost dochodów głównie poprzez zwiększanie produkcji, a także dywersyfikację dochodów o źródła pozarolnicze. Wydaje się, iż intensywne przemiany strukturalne bawarskiego rolnictwa już się dokonały, głównie w wyniku dużo wcześniejszej implementacji instrumentów WPR. Ze względu na relatywnie ustabilizowane struktury rolne oraz wyższe doświadczenie w pozyskiwaniu środków, dużo mniejsze jest bezpośrednie zainteresowanie rolników subwencjami sektorowymi (dotacje, subwencje i inne dopłaty o podobnym charakterze).

Inną interpretacją jest, iż rolnicy bawarscy inaczej postrzegają subwencje, gdyż punktem wyjścia jest inny poziom dotychczasowego wsparcia. Wraz z wycofywaniem się WPR ze wsparcia sektorowego, wzrasta świadomość, że coraz bardziej liczy się zdolność gospodarstwa do generowania przychodów bez subwencji. Dlatego obecnie rolnicy bawarscy postrzegają obniżające się wsparcie sektorowe jako wyzwanie dotyczące adaptacji gospodarstwa do zmiennych warunków otoczenia poprzez budowanie zdolności i przewag konkurencyjnych produkcji rolniczej bez subwencji. Jedną z form obniżki jednostkowych kosztów produkcji jest wykorzystanie efektów skali wskutek zwiększanie wielkości zagospodarowywanych parceli (komasacja gruntów).

W subregionie alpejskim podobnie jak w karpackim występuje coraz większe zainteresowanie posiadaniem ziemi. W Bawarii ziemia traktowana jest głównie jako inwestycja, gdyż cena ziemi rolniczej jest o 47 % wyższa niż na terenie całych Niemiec (StMLF, 2004). W subregionie alpejskim zdaniem ekspertów cena ta jest wyższa o kolejne 10 punktów procentowych niż na terenie całej Bawarii, i tak wynosi ona około 28,4 tys. euro. Posiadanie ziemi na terenach atrakcyjnych turystycznie stwarza również możliwości dywersyfikacji działalności gospodarczej lub odsprzedania jej po korzystniejszej cenie (spekulacja). Podobny rozwój sytuacji obserwuje się w ostatnich latach również w subregionie karpackim. Według ekspertów za 1 ha ziemi

rolniczej trzeba było zapłacić około 26 tys. zł (około 7,5 tys. euro), a więc ponad dwukrotnie więcej niż średnio w Polsce.[9]

W Karpatach dodatkowo ziemia ma wysoką wartość mentalną. O dużym przywiązaniu ludności rdzennej do ziemi świadczy fakt, iż w niektórych częściach Karpat pozbywanie się jej na rzecz osób trzecich uzasadnione jest w sytuacji koniecznej, a w innych okolicznościach postrzegane jako naganne (MUSIAŁ, 2006). Ograniczeniem jest również nieuregulowany status prawny użytkowanych gruntów oraz ogromne ich rozdrobnienie. Elementy te utrudniają lub nawet uniemożliwiają przekazanie (np. w zamian za rentę strukturalną) lub sprzedaż ziemi. Ograniczenia te obniżają sprawność funkcjonowania rynku ziemi w subregionie karpackim i są jedną z przyczyn relatywnie wysokich cen na tym obszarze i dużych dysproporcji cenowych w stosunku do średniej krajowej.

4.3 Przedsiębiorczość

Przeobrażenia społeczno-gospodarcze spowodowały zmianę tradycyjnego modelu wsi, a więc i rolnictwa. Spadający udział rolnictwa w tworzeniu PKB oraz nadal duży udział tego sektora w zatrudnieniu, wskazują na pewien potencjał i potrzebę w zakresie wzrostu efektywności sektora rolnego z jednej strony oraz dywersyfikacji działalności gospodarczej na terenach wiejskich z drugiej strony. Zwłaszcza w regionach peryferyjnych coraz większego znaczenia nabiera uaktywnianie niewykorzystanych zasobów potencjału ekonomicznego, tak aby obszary te mogły sprostać wyzwaniom obecnego wieku, zarówno tym gospodarczym i społecznym, jak i w zakresie ochrony środowiska. Na aktywizację tych terenów duży wpływ ma rozwój przedsiębiorczości (PIENIĄDZ et al., 2007).

Przedsiębiorczość dotyczy skłonności do ryzyka, umiejętności podejmowania decyzji, kreatywności i umiejętności wykorzystywania cudzych lub własnych pomysłów. Górale i mieszkańcy pogórzy uznawani są powszechnie za ludzi ambitnych samodzielnych i przedsiębiorczych. Cechy te ukształtowały zarówno surowe warunki przyrodnicze jak również konieczność szukania dodatkowych źródeł dochodów (MUSIAŁ, 2007). Bazując na wynikach ankietowych największą grupę stanowią w obu subregionach właśnie postawy osobowe, określane jako pracowite i/lub przedsiębiorcze (tabela 8).

Tabela 8: Postawy przedsiębiorcze ludności obszarów górskich w opinii ekspertów

Ludność miejscową oceniam jako:	Subregion karpacki		Subregion alpejski	
	Liczba wskazań	%	Liczba wskazań	%
Pracowitą	24	59	17	68
Przedsiębiorczą	28	68	7	28
Mającą problemy w dostosowaniu się	8	20	-	-
Bierną, leniwą	6	14	-	-
Nie mam zdania	0	0	1	4

Uwaga: Respondenci mieli możliwość udzielenia dwóch odpowiedzi, toteż suma odsetków wskazań przekracza 100 %.

Źródło: Badania własne.

Z drugiej jednak strony na obszarach górskich nie brak jest zachowań biernych, bezradności i niechęci do podjęcia inicjatyw. Brak aktywności społecznej oraz ograniczona przedsiębiorczość na terenach wiejskich są jednak częstym mankamentem krajów postsocjalistycznych i wymagają wsparcia. Dodatkowym utrudnieniem zwłaszcza w regionach słabo uprzywilejowanych w przeszłości jest słabo rozwinięta infrastruktura, co utrudnia albo nawet uniemożliwia prawidłowe funkcjonowanie gospodarki i społeczeństwa (Pieniądz et al., 2007). Te zaległości inwestycyjne

[9] W 2008 r. średnia cena 1 ha ziemi rolniczej w Polsce wynosiła około 12 tys. Zł (ANR, 2008).

łącznie z niską siła nabywczą na dobra i usługi wytwarzane na tych terenach potęgują zjawisko bierności ludności zamieszkującej głównie wschodnią część Karpat. Nie dziwi więc fakt, że część ankietowanych ekspertów nadal ocenia ludność w tym subregionie jako bierną lub mającą problemy w dostosowaniu się (łącznie 34 % wskazania, por. tabelę 8). Natomiast w subregionie alpejskim żaden respondent nie wskazał na istnienie zachowań biernych.

Zwłaszcza przedsiębiorczość pozarolnicza na wsi postrzegana jest jako ważna droga prowadząca do poprawy statusu ekonomicznego rodzin wiejskich (i rolniczych), a w związku z tym do pozytywnych przemian na obszarach wiejskich. Oceniając pozarolniczą przedsiębiorczość ludności obszarów górskich posłużono się wskaźnikami natężenia podmiotów gospodarczych na 1 km^2 powierzchni oraz liczby podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców (tabela 9). Przedstawione dane dotyczą wyłącznie gmin wiejskich oraz obejmują podmioty gospodarcze zarejestrowane w polskim rejestrze REGON[10] oraz odpowiednim rejestrze bawarskim URS 95[11]. Z uwagi na wymóg porównywalności danych, z analizy wyłączono podmioty gospodarcze zarejestrowane w rolnictwie, rybołówstwie i łowiectwie oraz uwzględniono przedsiębiorstwa całościowo (tzn. pomijając liczbę jednostek lokalnych, jak filie i zakłady).

Tabela 9: Podmioty gospodarcze w badanych subregionach w roku 2005

Wyszczególnienie	Subregion Karpacki	Subregion Alpejski
Liczba podmiotów gosp.	20 444	50 375
Liczba podmiotów gosp. na 1 km^2	3,6	6,3
Liczba podmiotów gosp. na 1000 mieszkańców	54	56

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS (2005) oraz BLFSD (2005).

Natężenie podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na jednostkę powierzchni jest dwukrotnie wyższe w subregionie alpejskim, aczkolwiek także i tu występuje duże wewnątrzregionalne zróżnicowanie. Wskaźniki te wahają się w zależności od gminy od 4,7 do 12,4 podmiotów gospodarczych na 1 km^2 w subregionie alpejskim oraz od 0,4 do 13,6 podmiotów gospodarczych na 1 km^2 w subregionie karpackim. Najwyższe wskaźniki odnotowano w gminach atrakcyjnych turystycznie: Lindau (Bodensee), oraz Biały Dunajec. Porównując zakres dysproporcji wewnątrzregionalnych, można wysunąć wniosek, że poziom wewnętrznej spójności społeczno-ekonomicznej jest niższy w subregionie karpackim. Różnice w wartościach średnich subregionów zanikają natomiast, gdy istniejące podmioty odniesiemy do liczby ludności. Zbieżność ta wynika z większej gęstości zaludnienia w subregionie alpejskim (tabela 9).

Eksperci z subregionu karpackiego sugerują jednak, że faktyczna przedsiębiorczość pozarolnicza w subregionie karpackim może być znacznie wyższa, ponieważ dane oficjalne nie uwzględniają firm działających w szarej strefie oraz rejestrowanych sezonowo, a także licznych w Karpatach jednostek działających w nieopodatkowanej branży agroturystycznej (gospodarstwa agroturystyczne, wynajmowane kwatery). Tabela 10 obrazuje skalę tego zjawiska. Tak zwana "praca na czarno" wydaje się być bardziej powszechnym zjawiskiem gospodarczym zwłaszcza w południowej części Karpat (Podhale) i jest związana głównie z obsługą ruchu turystycznego. Szacuje się, że około 15,6 % osób w wieku produkcyjnym pracuje w tym subregionie "na czarno". W subregionie alpejskim zdaniem ekspertów działalność "na czarno" dotyczy około 2,3 % ludności w wieku produkcyjnym, przy czym część ekspertów stwierdziła, iż "działalność taka jest nielegalna" a "zadawanie pytań dotyczących pracy na czarno jest niestosowne".

[10] REGON – Krajowy (polski) rejestr urzędowy podmiotów gospodarki narodowej.
[11] URS 95 – Unternehmensregister-System 95 – bawarski rejestr podmiotów gospodarczych.

Tabela 10: Szacunkowa wielkość "pracy na czarno" w badanych subregionach. Opinie ekspertów

Wyszczególnienie	Udział ludności w wieku produkcyjnym	
	Subregion karpacki	Subregion alpejski
Praca "na czarno"	15,6	2,3
Praca częściowo "na czarno"	17,5	7,3

Uwaga: Wielkości oszacowane na podstawie odpowiedzi ekspertów.

Źródło: Badania własne.

Według opinii ekspertów badane tereny są szczególnie predysponowane do prowadzenia turystyki wiejskiej. Około 20 % ekspertów w subregionie alpejskim i 24 % w subregionie karpackim podało, iż w danym regionie wśród działalności gospodarczych dominuje branża turystyczna. Odnosi się to zarówno do obiektów zbiorowego zakwaterowania (hotele, motele, itp.), jak również agroturystyki, czy turystyki wiejskiej.

W Bawarii, podobnie jak w innych regionach Europy Zachodniej, w których dominowały rozdrobniona struktura rolna oraz gospodarstwa indywidualne, już w latach 50 i 60 nastąpił dynamiczny rozwój turystyki wiejskiej. Dodatkowo na obszarach, na których produkcja rolnicza ze względu na niekorzystne warunki przyrodnicze była mniej rentowna (np. obszary górskie), pojawiło się wiele niewykorzystanych budynków. Podjęto wówczas próbę wykorzystania tych budynków do stworzenia bazy noclegowej. Turystyka wiejska w Bawarii rozwijała się więc przez wiele lat jako działalność poboczna, wspierając przy tym zarówno wzrost gospodarczy oraz rynek pracy regionu jak i "pielęgnację wiejskiego charakteru wsi". Dzisiaj dla wielu gospodarstw w Bawarii turystyka wiejska lub agroturystyka stanowią główne źródło dochodu (BÄTZING, 2002; ŚWIETLIKOWSKA, 2002; PIENIĄDZ et al., 2007).

Tabela 11: Charakterystyka bazy turystycznej w badanych subregionach w roku 2005

Liczba turystów korzystających z miejsc noclegowych:	Subregion karpacki	Subregion alpejski
ogółem	823 237	22 354 942
w przeliczeniu na 1 mieszkańca (średnia)	2,4	33,9
w przeliczeniu na 1 mieszkańca (wartość maksymalna)	42,8	698,4
w przeliczeniu na 1 mieszkańca (wartość minimalna)	0,01	0,5

Uwaga: Dane dotyczą wyłącznie gmin wiejskich oraz części wiejskiej gmin miejsko-wiejskich.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS (2006) oraz BLFSD (2006).

Turystyka była i nadal jest skoncentrowana w wyspecjalizowanych miejscowościach turystycznych, jakimi są np. miejscowości górskie. Większość z tych miejscowości to obszary, które w przeszłości miały charakter wiejski a częściowo nawet peryferyjny (PIENIĄDZ et al., 2007). Średnio w subregionie karpackim na jednego mieszkańca obszarów górskich przypada ponad 2 turystów w roku, analogiczny wskaźnik w subregionie alpejskim wynosi około 34 osoby (tabela 11). Dodatkowo w obu subregionach występuje duże zróżnicowanie terytorialne natężenia ruchu turystycznego: Występują tu tereny (gminy) gdzie na jednego mieszkańca w okresie rocznym przypada około 700 turystów, jak Balderschwang w Bawarii oraz tereny gdzie na 100 mieszkańców przypada 1 turysta, jak przykładowo w gminie Lipnica Wielka, (województwo małopolskie). Informacje zawarte w tabeli 11 mogą być jednak nieco zniekształcone, jako że w subregionie karpackim większość turystyki koncentruje się w gminach miejskich, np. w gminie Zakopane, gdzie na jednego mieszkańca przypada około 24 turystów,

oraz w gminach Rabka Zdrój i Piwniczna. W subregionie alpejskim natomiast wskaźnik ten w gminach miejskich jest stosunkowo niski i wynosi około 7 osób rocznie na mieszkańca.

Tak duża różnica dotycząca liczby turystów odwiedzających badane tereny spowodowana jest po pierwsze wyższą atrakcyjnością i lepszą ofertą turystyczna Alp, a po drugie niedoszacowaniem w statystyce polskiej ze względu na istnienie już wspomnianej szarej strefy w branży usług turystycznych.

4.4 Demografia

Obszary górskie w krajach Europy przechodziły różne drogi rozwoju demograficznego i gospodarczego. Góry Europy Zachodniej w okresie rewolucji przemysłowej były terenami stosunkowo słabo zaludnionymi, zaś głównymi dziedzinami gospodarski były: przemysł, transport i rolnictwo. W górach Środkowej Europy natomiast dominującą gałęzią gospodarki i głównym źródłem utrzymania mieszkańców aż do drugiej wojny światowej było rolnictwo (KUREK, 2007). W Alpach od roku 1981 dzięki rozwojowi infrastruktury oraz turystyki nasileniu uległy procesy zaludniania obszarów górskich. Procesy te przyczyniły się do wzrostu zaludniania przede wszystkim miast znajdujących się na obrzeżach Alp (BÄTZING, 2002). Gminy w badanych regionach charakteryzują się także i w tym aspekcie istotnym zróżnicowaniem. Występują tu gminy o gęstości zaludnienia 5 os/km^2 jak również gminy, w których na 1 km^2 przypada około 685 osób w subregionie alpejskim oraz 375 osób w karpackim (tabela 12). Zjawisko to ma w prawdzie w dużym stopniu podłoże historyczne i gospodarcze jednak nie pokrywa się z przyrodniczymi warunkami sprzyjającymi lub utrudniającymi osadnictwo (MUSIAŁ, 2006).

Tabela 12: Charakterystyka demograficzna badanych subregionów

Wyszczególnienie	Subregion karpacki	Subregion alpejski
Liczba ludności [tys.]	375,5	685,1
Średnia gęstość zaludnienia [os/km^2]	66,8	92,9
Maksymalna gęstość zaludnienia [os/km^2]	192	383
Minimalna gęstość zaludnienia [os/km^2]	5	5
Saldo migracji (średnio na gminę) [os/rok]	2,4	-1,7

Uwaga: Dane na poziomie gmin wiejskich oraz części wiejskiej gmin miejsko-wiejskich.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS (2006) oraz BLFSD (2006).

Saldo migracji obliczone średnio na gminę jest ujemne w subregionie alpejskim (-1,7 osoby w skali roku) oraz dodatnie w subregionie karpackim (2,4/osoby na rok). W obu regionach istnieją jednak gminy (szczególnie wyżej położone), gdzie wskaźniki te są bardzo niskie lub ujemne. Mimo pozytywnego salda migracji, wyludnianie się wyższych i mniej dogodnie położonych gospodarczo i oddalonych od większych osiedli ludzkich przysiółków lub opuszczania pojedynczych zagród jest zjawiskiem obejmującym obecnie całe Karpaty (MUSIAŁ, 2006).

Niemniej jednak zdaniem ekspertów (3/4 wskazań) znaczna część obszarów górskich w obu subregionach jest demograficznie stabilna. W obu rejonach mniej niż 10 % respondentów stwierdziła, iż mając na względzie warunki rozwoju zrównoważonego tereny te są niedoludnione, a 14 % wskazań w subregionie karpackim i 16 % w alpejskim sugeruje przeludnienie terenu.

Stabilność tej struktury jest jednak w dużym stopniu uzależniona od możliwości zarobkowych ich mieszkańców. Tworzenie nowych miejsc pracy na terenach peryferyjnych jest jednak dużo trudniejsze niż na innych terenach. Zwłaszcza Karpaty są szczególnie dotknięte przez niekorzystne zjawiska obserwowane na wsi w całej Europie, jak np. migracja, kryzys w rolnictwie, rosnąca skala ubóstwa, apatia czy starzenie się jej mieszkańców. Rozproszona sieć osadnicza, gorsza infrastruktura techniczna i w związku z tym wysokie potrzeby inwestycyjne,

przy ograniczonym popycie na towary i usługi mieszkańców tych terenów, znacznie ograniczają lub nawet wykluczają podejmowanie działalności pozarolniczej na tych terenach (PIENIĄDZ et al., 2007). Stan ten przyczynił się do nasilenia emigracji zarobkowej w ostatnich latach, zwłaszcza po przystąpieniu Polski do UE. I tak w subregionie karpackim ponad 95 % ekspertów stwierdziło, że zjawisko emigracji zarobkowej jest powszechne bądź dość powszechne (tabela 13).

Tabela 13: Nasilenie emigracji zarobkowej za granicę w ocenie ekspertów

Emigracja zarobkowa mieszkańców jest zjawiskiem:	Subregion karpacki		Subregion alpejski	
	Liczba wskazań	%	Liczba wskazań	%
Powszechnym	18	40	3	12
Dość powszechnym	25	57	0	0
Przeciętnym	1	3	9	40
Raczej rzadkim	0	0	12	48
Nie istnieje	0	0	0	0

Źródło: Badania własne.

Zauważono również, iż zjawisko emigracji zarobkowej w subregionie karpackim jest silniejsze w rejonach o mniejszej gęstości zaludnienia, natomiast w gminach o wyższym zaludnieniu (powyżej 200 os/km^2) aż 54 % ekspertów emigrację zarobkową uznało za zjawisko przeciętne lub raczej rzadkie. Związane jest to głównie z większymi możliwościami zatrudnienia na terenach położonych w bliskim otoczeniu większych miast. Ludność zamiast emigracji za granice decyduje się na dojazd do pracy w pobliskich miastach.

Zupełnie inaczej wygląda ta sytuacja w subregionie alpejskim. Zdaniem ankietowanych ekspertów emigracja zarobkowa za granicę jest zjawiskiem przeciętnym bądź rzadkim (razem 88 % wskazań). Emigracja zarobkowa w subregionie alpejskim dotyczy głównie ruchów ludności wewnątrz kraju. Co czwarty ekspert stwierdził, że przypadki podejmowania pracy w innym okręgu lub kraju związkowym są zjawiskiem powszechnym bądź dość powszechnym. W subregionie alpejskim zdaniem respondentów częstym zjawiskiem są wahadłowe ruchy ludności, polegający na ciągłych dojazdach między miejscem pracy i zamieszkania (ponad 70 % wskazań). Ruchy te wspiera w większości przypadków dobrze rozwinięta infrastruktura komunikacyjna czy też bliskość do terenów miejskich.

Jednym z większych wyzwań dla subregionu karpackiego wydaje się więc podniesienie standardów życia na zasadach zrównoważonego rozwoju, zarówno pod względem społeczno-gospodarczym (alternatywne źródła dochodów, infrastruktura lokalna) jak i ekologicznym, przy jednoczesnym wspieraniu konkurencyjności sektora rolnego (produktywność, dostosowanie do potrzeb rynkowych w dziedzinie jakości i zarządzania) całego sektora oraz niwelowaniu nierówności terytorialnych, także pomiędzy gminami.

4.5 Perspektywy rozwoju badanych subregionów

Opracowując zawężone terytorialnie i problemowo możliwe do zaistnienia koncepcje czy prognozy rozwoju obszarów górskich przyjęto główne założenia oraz postulowane kierunki rozwoju polityki górskiej w obu krajach. Zaprezentowane prognozy są jednak ze względu na metodę badań w dużej mierze subiektywnymi opiniami osób zajmujących się implementacją bądź nawet tworzeniem subregionalnej polityki rozwoju obszarów górskich.

Ankietowani eksperci podkreślają, iż warunkiem zrównoważonego rozwoju obszarów górskich będzie racjonalne wykorzystanie lokalnych oraz regionalnych zasobów naturalnych, a szczególnie unikatowego środowiska naturalnego. Szansą rozwoju obszarów górskich będzie według ekspertów turystyka wiejska oraz szereg usług towarzyszących takich jak: organizacja imprez dla turystów, gastronomia itp. W tej kwestii w obu subregionach respondenci

byli prawie jednogłośni. Szansa rozwoju zarówno polskich jak i bawarskich obszarów górskich upatrywana jest przede wszystkim w rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw.

Zdaniem ekspertów lokalnych w następnych 10 latach należy spodziewać się pozytywnych zmian w zakresie rozwoju przedsiębiorczości. Ponad połowa respondentów w subregionie karpackim oraz 40 % w alpejskim przewiduje wzrost liczby małych i średnich przedsiębiorstw, czego skutkiem powinien być również wzrost miejsc pracy (tabela 14). Bazując na zebranych informacjach subregion karpacki wydaje się posiadać większy potencjał w tej kwestii. Przypuszcza się, iż w najbliższych latach dystans pomiędzy wskaźnikami przedsiębiorczości (w przeliczeniu na mieszkańca) pomiędzy tymi regionami istotnie się zmniejszy. Część ekspertów do ocen rozwoju przedsiębiorczości podchodzi jednak dość sceptycznie i nie przewiduje pozytywnych zmian w zakresie rozwoju przedsiębiorczości. Takiego zdania jest około 30 % respondentów z subregionu karpackiego i 40 % z alpejskiego.

Tabela 14: Przewidywane zmiany w zakresie rozwoju przedsiębiorczości w kolejnych 10 latach

	Subregion karpacki		Subregion alpejski	
	Liczba wskazań	%	Liczba wskazań	%
Liczba małych i średnich firm będzie wzrastać	22	50	10	40
Liczba miejsc pracy będzie rosnąć	6	14	6	24
Nie będzie istotnych zmian w zakresie przedsiębiorczości	14	32	10	40

Źródło: Badania własne.

Wzrost przedsiębiorczości pozarolniczej niewątpliwie przyczyni się do poprawy sytuacji dochodowej ludności wiejskiej a przede wszystkim zwiększenia dochodów rodzin rolniczych. Wprawdzie tylko niewielki odsetek ekspertów stwierdza, że owe dochody będą szybko rosnąć, ale prawie trzy-czwarte ankietowanych w subregionie alpejskim i około połowa ekspertów w karpackim przewiduje poprawę sytuacji dochodowej (tabela 15).

Tabela 15: Prognozy w zakresie sytuacji dochodowej rodzin rolniczych w kolejnych 10 latach

Dochody rodzin rolniczych:	Subregion karpacki		Subregion alpejski	
	Liczba wskazań	%	Liczba wskazań	%
… będą szybko rosnąc	1	2	4	16
… będą wolno rosnąć	20	45	18	72
… pozostaną na tym samym poziomie	7	16	0	0
… będą się zmniejszać	4	9	3	12

Źródło: Badania własne.

Zdaniem ekspertów w następnych 10 latach na obszarach górskich będziemy obserwować zjawisko rezygnacji z prowadzenia działalności rolniczej, przy czym silniejszy trend przewidywany jest w subregionie alpejskim. Tam też według ponad połowy ekspertów (64 %) gospodarstwa rolnicze będą dywersyfikować działalność gospodarczą. Wydaje się dość prawdopodobnym, iż gospodarstwa alpejskie wskutek reform Wspólnej Polityki Rolnej (modulacja, oddzielenie płatności od wielkości produkcji, cross compliance) powodujących zmniejszenie transferów finansowych do sektora rolnego, swoich szans będą szukać w działalności alternatywnej np. turystyce wiejskiej, rzemiośle czy też wytwarzaniu biopaliw. Eksperci sugerują również, iż w regionach o dużych walorach przyrodniczych oraz zachowanych tradycjach coraz większego znaczenia będą nabierać produkty regionalne. W subregionie karpackim według ekspertów przeobrażenia w gospodarstwach rolniczych nie będą tak wyraźne. Tylko

co piąty ankietowany przewiduje, iż w następnych 10 latach gospodarstwa rolne będą rezygnować z produkcji rolniczej, a co szósty uważa, iż gospodarstwa rolne będą różnicować działalność gospodarczą. Paradoksalnie w subregionie karpackim to właśnie system wsparcia obszarów górskich będzie opóźniał (przy obecnych uregulowaniach prawnych) proces restrukturyzacji gospodarki górskiej. Duża łatwość uzyskania wsparcia w ramach dopłat bezpośrednich oraz górskich sprawia, iż w wielu małych gospodarstwach rolnych produkcja rolnicza będzie kontynuowana, hamując przy tym proces poprawy efektywności produkcji wskutek alokacji zasobów do gospodarstw rozwojowych.

Eksperci sugerują również, iż w subregionie alpejskim należy się spodziewać zwiększenia udziału gospodarstw dużych (100 % wskazań), możliwym scenariuszem jest również oparta o dzierżawę ziemi polaryzacja obszaru gospodarstw (36 % wskazań) (tabela 16). Dla porównania w subregionie karpackim około 20 % ekspertów twierdzi, iż w następnych latach będzie przybywać gospodarstw największych, a 13 % fachowców uważa natomiast, iż w subregionie karpackim będziemy mieć do czynienia z polaryzacją struktury obszarowej gospodarstw. Do podobnych wniosków dochodzi SCHMERER (2006), który powołując się na opinie 28 ekspertów stwierdza, iż w rolnictwie alpejskim najbardziej prawdopodobnym scenariuszem jest polaryzacja obszarowa gospodarstw. Ma ono polegać na tworzeniu się z jednej strony nowoczesnych dużych gospodarstw rozwojowych i jednocześnie gospodarstw mniejszych, które działalność rolniczą zdywersyfikują o usługi pozarolnicze. W nieco dalszej przyszłości (więcej niż 10 lat) podobne procesy nastąpią również w subregionie karpackim, z tą różnicą, że odsetek gospodarstw rozwojowych będzie tam prawdopodobnie niższy niż w Alpach. Polaryzacja obszarowa gospodarstw w Karpatach będzie następować również głównie poprzez dzierżawę ziemi, gdyż zdaniem ekspertów rynek ziemi w dalszym ciągu będzie stosukowo ograniczony. Nieliczni eksperci w obu subregionach przewidują stagnację struktury obszarowej.

Tabela 16: Ocena perspektyw przemian struktury obszarowej gospodarstw w następnych 10 latach

	Subregion karpacki		Subregion alpejski	
	Liczba wskazań	%	Liczba wskazań	%
Liczba małych i dużych gospodarstw rolniczych będzie wzrastać poprzez transakcje kupna-sprzedaży	1	2	-	-
Liczba małych i dużych gospodarstw rolniczych będzie wzrastać poprzez dzierżawy gruntów	6	14	9	36
Liczba dużych gospodarstw rolniczych będzie wzrastać	9	20	25	100

Źródło: Badania własne.

Wyniki badań wskazują, iż w badanych subregionach nie należy przewidywać przełomowych zmian strukturalnych. Nie mniej jednak należy przypuszczać, iż w następnych latach na rozwój rolnictwa górskiego duży wpływ będą mieć: procesy globalizacji oraz liberalizacji rynków żywnościowych, a także zmniejszenie wydatków UE na rolnictwo. Zmiany te jednak w większym stopniu będą dotyczyć gospodarstw bawarskich, które ze względu na duże uzależnienie od pomocy publicznej będą szybciej reagować na zmianę uwarunkowań politycznych. W subregionie karpackim zdominowanym przez rozdrobnione rolnictwo, które przez dziesiątki lat funkcjonowało praktycznie bez żadnego wsparcia przewidywane zmiany polityki górskiej nie przyniosą szybkich zmian.

Eksperci oceniający rynek ziemi w subregionie alpejskim zgodnie stwierdzili, że jednym z priorytetów przemian agrarnych, jakich można spodziewać się w najbliższych latach będzie zmniejszanie ilości (udziału) odłogów i ugorów (72 % wskazań). W subregionie karpackim

oceny te nie są jednoznaczne, gdyż 18 % ekspertów stwierdziło, iż z uwagi na coraz mniejszą opłacalność produkcji rolniczej odsetek odłogów i ugorów będzie wzrastał. Jednocześnie 13 % exportów wskazało na odwrotny przebieg tegoż zjawiska.

Prognozy dotyczące stanu ludności w obu subregionach wydają się być korzystne. Ponad 50 % ekspertów uważa, iż analizowane subregiony w następnych 10 latach będą stabilne demograficznie a ponad 20 % badanych w obu subregionach twierdzi, iż liczba ludności ulegnie nawet zwiększeniu (tabela 17).

Tabela 17: Przewidywane zmiany w zakresie zjawisk demograficznych w następnych 10 latach

W subregionie nastąpi:	Subregion karpacki		Subregion alpejski	
	Liczba wskazań	%	Liczba wskazań	%
… odpływ mieszkańców	8	18	1	4
… wzrost liczby mieszkańców	10	23	7	28
… stabilizacja demograficzna	24	54	14	56
brak opinii	2	4	3	12

Źródło: Badania własne.

5 WNIOSKI

Porównując stan i perspektywy rozwoju w gminach położonych na terenach Karpat polskich oraz Alp niemieckich można wysunąć kilka istotnych wniosków. W obu regionach nadrzędnym celem wydaje się być podniesienie standardów życia na zasadach zrównoważonego rozwoju, zarówno pod względem społeczno-gospodarczym jak i ekologicznym, przy jednoczesnym wspieraniu konkurencyjności sektora rolno-spożywczego oraz niwelowaniu nierówności terytorialnych. Zadanie to wydaje się być szczególnie skomplikowane w przypadku Polski, jako że ze względu na krótki czas implementacji instrumentów WPR istnieją pewne niedociągnięcia w sferze instytucjonalnej, a skala problemów społeczno-gospodarczych jest o wiele wyższa.

Analiza materiału badawczego, uzyskanego na bazie wypowiedzi ekspertów w dziedzinie rozwoju obszarów wiejskich, wskazuje, iż rolnictwo oraz obszary wiejskie subregionu karpackiego wkracza powoli na drogę rozwojową, którą rolnictwo subregionu alpejskiego ma już w pewnym sensie za sobą. Krótki okres stosowania WPR nie spowodował według ekspertów w subregionie karpackim wyraźnych zmian strukturalnych. Mimo, że eksperci optymistycznie odnoszą się do kierunku i tempa przyszłych zmian, jednak istnieje ogólna niewiedza lub niepewność odnośnie priorytetów i konkretnych działań wpływających korzystnie na te zmiany. Uzasadnia to potrzebę prowadzenia badań służących usprawnieniu ram instytucjonalnych oraz wypracowaniu rozwiązań mających na celu przyspieszenie procesu zrównoważonego rozwoju, w celu uniknięcia nasilenia takich niekorzystnych zjawisk, jak migracja, kryzys w rolnictwie, rosnąca skala ubóstwa, apatia czy starzenie się jej mieszkańców.

Wyniki badań wskazują, iż Polska kształtując krajowe kryteria wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich w dużej mierze powinna korzystać z doświadczeń krajów alpejskich, a w tym Bawarii. Doświadczenia Bawarii pokazują, iż odpowiednio sformułowane i dostosowane do regionalnych warunków gospodarowania instrumenty wsparcia obszarów górskich przyczyniają się do podtrzymania działalności rolniczej na tych terenach i są w stanie kreować pozytywne zmiany w strukturze produkcji. Godnym polecenia jest większe dofinansowanie produkcji na trwałych użytkach zielonych. Pierwszym i najważniejszym krokiem w Polsce powinno być sformułowanie programów wsparcia obszarów górskich w odniesieniu do konkretnych pasm górskich bądź przynajmniej regionów. Stąd też poza programem horyzontalnym celowym

wydaje się być utworzenie programów o charakterze regionalnym np. na poziomie NUTS 1. Umożliwi to dostosowanie koszyka działań pomocowych do specyfiki regionu oraz wykorzystanie posiadanych zasobów naturalnych i kulturowych na rzecz szeroko rozumianego rozwoju obszarów górskich. Większą rolę w tym zakresie powinny odgrywać lokalne społeczności (lokalne grupy, działania i stowarzyszenia), jako że najlepiej potrafią one ocenić posiadane potencjały oraz skalę problemów i szans regionu.

Badania wskazują, że w obu regionach rolnictwo ma malejący udział w przychodach gospodarstw rodzinnych oraz regionu. Dodatkowo rolnictwo subregionu karpackiego na tle rolnictwa subregionu alpejskiego wydaje się być dużo mniej efektywne. Ponadto w subregionie karpackim przeważającą część gospodarstw określona została jako nierozwojowa. Przeludnienie agrarne oraz brakujące alternatywne źródła dochodu wzmagają ruchy emigracyjne na obszarach górskich w Karpatach. Zjawiska te dotyczą przede wszystkim terenów mniej atrakcyjnych turystycznie i o mniejszej gęstości zaludnienia. Wydaje się, iż struktury rolne i społeczno-demograficzne subregionu alpejskiego są bardziej stabilne.

Badania wskazują, że rolnictwo będzie w stanie zapewnić tylko części mieszkańców tych obszarów wzrost dochodów. Dlatego też działania inne niż w zakresie produkcji rolniczej mogą stanowić szansę przezwyciężenia niekorzystnych zjawisk na obszarach górskich. Należą do nich dywersyfikacja działalności gospodarczej, ale także tworzenie grup producenckich lub lokalnych marek (ekologicznej) żywności, itp. Bez wątpienia działania te mogą być wsparte doświadczeniem nabytym przez lokalne stowarzyszenia i grupy działań funkcjonujące już od wielu lat na terenie subregionu alpejskiego. Ogólnie rzecz biorąc eksperci w badanych subregionach pozytywnie oceniają perspektywy rozwoju obszarów górskich. Głównym i preferowanym kierunkiem rozwoju tych obszarów będzie turystyka wiejska, przy jednoczesnym zachowaniu gospodarowania na gruntach rolnych. Eksperci podkreślają, iż rezygnacja z produkcji rolniczej z racji świadczonej przez nią świadczeń na rzecz krajobrazu kulturowego, bioróżnorodności przyrodniczej nie jest akceptowalna i możliwa.

Istotnym elementem w gestii aktywacji terenów górskich przypisuje się rozwojowi przedsiębiorczości. W tym aspekcie badane subregiony nie wykazują znacznych różnic. W obu subregionach występują gminy o bardzo wysokim współczynniku przedsiębiorczości jak i jednostki samorządu terytorialnego, gdzie ludność nie wykazuje zainteresowania tą sferą. Zwłaszcza we wschodniej części Karpat istotnym problemem pozostaje jednak utrzymywanie się grup osób biernych i/lub mających problemy w dostosowaniu się. Brak aktywności społecznej oraz ograniczona przedsiębiorczość tej grupy ludności wynika jednak często z wyższych barier wejścia w sferę aktywności ekonomicznej w regionach słabo uprzywilejowanych w przeszłości. Specyficznymi utrudnieniami są tutaj słabo rozwinięta infrastruktura utrudniająca prawidłowe funkcjonowanie gospodarki i społeczeństwa oraz niska siła nabywcza na dobra i usługi wytwarzane na tych terenach. Chęć poprawy sytuacji finansowej, samorealizacji oraz głęboka tradycja pracy na swoim są istotnymi bodźcami motywującymi rozpoczęcie własnej działalności zwłaszcza w regionie karpackim. Początek musi następować w kierunku od góry w dół, co wskazuje na determinującą rolę samorządów terytorialnych w aktywizacji obszarów wiejskich.

Odnosząc się do sytuacji demograficznej badanych subregionów górskich można stwierdzić, iż znaczna część obu obszarów wydaje się być demograficznie stabilna. Zarówno wskaźniki dotyczące gęstości zaludnienia jak również opinie ekspertów wskazują na duże podobieństwo badanych subregionów. W obu subregionach a przede wszystkim w subregionie alpejskim problemem jest depopulacja wyższych partii gór, co z punktu widzenia interesu całego społeczeństwa jest zjawiskiem niekorzystnym. Będzie ona pociągać za sobą łańcuch degradacji ekonomicznej, w którym depopulacja oznacza samoistne zalesianie, niszczenie infrastruktury

oraz zanik aktywności gospodarczej. W sytuacji tej zasadniczo można przyjąć dwa warianty rozwiązań: pogodzić się z zaistniałymi faktami i akceptować depopulację słabszych regionów lub podjąć wysiłki sztucznego podtrzymywania sieci osadniczej i gospodarki rolnej. Interes społeczny przemawia za drugim rozwiązaniem tj. kierowaniem większych środków pomocowych dla terenów peryferyjnych.

6 LITERATURA

ANR (2008): Agencja Nieruchomości Rolnych, Ceny stabilne, wzrost czynszu, <http://www.anr.gov.pl, stan na16 sierpnia 2008> (zuletzt aktualisiert am 16. August 2008).

ANTOSZEWSKI, A., HERBUT, R. (1999): Leksykon politologii, Wydawnictwo ATLA 2, wydanie V, Wrocław.

BAUM, R., WIELICKI, W. (2007): Prognoza przeobrażeń w rolnictwie do roku 2030 w kontekście zrównoważonego rozwoju, *Wieś i Rolnictwo, Nr. 1*, S. 19-32.

BÄTZING, W. (1991): Die Alpen, Entstehung und Gefährdung einer europäischen Kulturlandschaft, Verlag C. H. Beck München.

BÄTZING, W. (2002): Die Alpen, Geschichte und Zukunft einer europäischen Kulturlandschaft, Verlag C. H. Beck.

BLFSD (2008): GENESIS-Online, Statistisches Informationssystem Bayern, <https://www.statistikdaten.bayern.de, stan na 20 luty 2008> (zuletzt aktualisiert am 20. Februar 2008).

BORSA, M. (2004): Perspektywy rozwoju europejskiego megaregionu Karpat w kontekście rozszerzenia Unii Europejskiej, Propozycja projektu INTERREG III B, <http://site.rti.pl/list.php?p=Baltyk&lang=polish> (zuletzt aktualisiert am 15. April 2008).

CZYŻEWSKI, A., HENISZ-MATUSZCZAK, A. (2006): Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski, Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych, Wydawnictwo Akademia Ekonomiczna, Poznań.

DAX T., HOVORKA, G. (2005): Trends der Regionalentwicklung der Berggebiete in Europa, *Ländlicher Raum,* Online-Fachzeitschrift des Bundesministeriums für Land- und Forstwirtschaft, *Jahrgang 2005*, <http://www.laendlicher-raum.at/ h,> (zuletzt aktualisiert am 1. April 2008).

DAX, T., WIESINGER, G. (2007): Der Marginalisierung entgegenwirken: Nachhaltige Entwicklung der Berglandwirtschaft, *Ländlicher Raum*, Online-Fachzeitschrift des Bundesministeriums für Land- und Forstwirtschaft, *Jahrgang 2007*, <http://www.laendlicher-raum.at/ h> (zuletzt aktualisiert am 1. April 2008).

Dyrektywa Rady 75/268/EWG z dnia 28 kwietnia 1975 r. w sprawie gospodarki rolnej na terenach górskich i wyżynnych oraz na niektórych obszarach mniej uprzywilejowanych

EUROSTAT (2007): Eurostat Jahrbuch der Regionen 2007, Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften, Luxemburg.

FISCHER, K. (2002): Deutschlands Alpenteil, in: LIEDTKE, H., MARCINEK, J. (Hrsg.): Physische Geographie Deutschlands, Klett-Perthes, Gotha, Stuttgart.

GUS (2002): Rolnictwo na terenach górskich i terenach o słabszych warunkach glebowych, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

GUS (2002 a): Powszechny Spis Rolny, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

GUS (2008): Bank Danych Regionalnych, http://www.stat.gov.pl (zuletzt aktualisiert am 20. Februar 2008).

IERIGŻ (2007): Rynek ziemi rolniczej, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.

JÓŹWIAK, W. (1993): Ocena dystansu dzielącego rozwój rolnictwa Polski i RFN, Wydawnictwo Real Press, Warszawa.

KAŁUŻNA, H. (2005): Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich na przykładzie powiatu Łosickiego należącego do tzw. ściany wschodniej, in: KŁODZIŃSKI, M., DZUN, W. (Hrsg.): Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.

KŁODZIŃSKI, M. (2004): Dywersyfikacja gospodarki wiejskiej obszarów problemowych, *Acta Agraria et Silvestria, Seria Agraria, Nr. XLIII/I*, S. 21-29.

KUBICA, J. (1980): Kierunki rozwoju rolnictwa w górach, *Zeszyt Problemowe Postępu Nauk Rolniczych, Nr. 235*, S. 27-42.

KUREK, W. (2007): Turystyka szansą rozwoju obszarów górskich, *Alma Mater*, *Nr. 85*, S. 24-26.

KUTKOWSKA, B., (1996): Możliwości kreowania dochodów w gospodarstwach rolniczych położonych w rejonie Sudetów, *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Nr. 294, Seria Rozprawy*, Warszawa.

KUTKOWSKA, B. (2006): Wspiernie rolnictwa na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) na Dolnym Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem terenów sudeckich, *Acta Agraria et Silvestria, Seria Agraria, Nr. XLVI/1*, S. 49-56.

KARWAT-WOŹNIAK, B. (2005): Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do Gospodarki rynkowej, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.

MRIRW (2004): Uzasadnienie dla delimitacji i poziomu wsparcia finansowego dla działania pt. Wspieranie Działalności Rolniczej na Obszarach o Niekorzystnych Warunkach Gospodarowania (ONW), Załącznik do PROW 2004-2006, http://www.minrol.gov.pl (zuletzt aktualisiert am 16. August 2008).

MRIRW (2007): Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na Lata 2007-2013, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.

MUSIAŁ, W. (1998): Studium prospektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Krakowie, Kraków.

MUSIAŁ, W. (2006 a): Problemy rozwoju rolnictwa na obszarach górskich, in: HARASIM, A. (Hrsg.): Regionalne zróżnicowanie produkcji rolniczej w Polsce, Wydawnictwo IUNG – PIB w Puławach, Puławy.

MUSIAŁ, W. (2006 b): Skala, natężenie i rezerwy chowu zwierząt trawożernych w piętrach hipsometrycznych Karpat polskich, *Acta Agraria et Silvestria, Seria Agraria, Nr. XLVI/1*, S. 57-69.

MUSIAŁ, W. (2007): Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju wiejskich obszarów górskich na przykładzie Karpat, *Wieś i rolnictwo, Nr. 1*. S. 73-81.

MUSIAŁ, W. (2008): Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

OKUNIEWSKI, J. (1995): Niektóre doświadczenia w rozwoju rolnictwa i terenów wiejskich Wielkiej Brytanii, *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie, Sesja Naukowa 43*, S. 135-140.

PEVEZ, W. (1995): Die Bergbauern im Europäischen Alpenraum, *Agrarische Rundschau, Nr. 6*, S. 18-23.

PIENIĄDZ, A., BAUM, S., REINSBERG, K., WOLZ, A. (2007): Turystyka wiejska w rozwiązywaniu problemów środowisk wiejskich na przykładzie UE, in: MAKARSKI, S. (Hrsg.): Rola władz samorządowych w rozwoju turystyki wiejskiej w kontekście wykorzystania zasobów ludzkich na przykładzie województwa podkarpackiego, S. 76-97.

Rozporządzenie Rady (WE) Nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EAGGF), nowelizujące i uchylające niektóre Rozporządzenia.

RUPERT, K. (1996): Der Deutsche Alpenraum – Raumorganisation im Spiegel agrarwirtschaftlicher Struktur- und Prozessmuster, in: BÄTZING, W. (Hrsg.): Landwirtschaft im Alpenraum – unverzeihbar, aber zukunftslos?, W. Blackwell Wissenschafts-Verlag Berlin.

SCHICK, K. (2004): Die EU Agrarreform in ihren möglichen Konsequenzen für die Entwicklung des ländlichen Raumes unter besonderer Berücksichtigung der Situation in Bayern, Universität Augsburg-Technische Universität Kaiserslautern.

SCHEFFER, F., SCHACHTSCHABEL, P. (1992): Lehrbuch der Bodenkunde, Ferdinand Enke Verlag Stuttgart.

SCHERMER, M., KIRCHENGAST, CH. (2007): Perspektiven für die Berglandwirtschaft, *Alpine Space – Man & Environment, Nr. 1: Die Alpen im Jahr 2020,* <http://www.uibk.ac.at/alpinerraum/publications/vol1/05_schermer.pdfh> (zuletzt aktualisiert am 1. April 2008).

SROKA, W. (2008): Wsparcie działalności rolniczej na obszarach górskich Polski i Bawarii, in: SOKOŁOWSKA, S. (Hrsg.): Wieś i rolnictwo w procesie zmian, Uniwersytet Opolski, S. 219-225.

StMLF (2004): Bayerischer Agrarbericht, Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.

StMLF (2006): Bayerischer Agrarbericht, Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.

STMLF (2007): Bayerisches Zukunftsprogramm Agrarwirtschaft und Ländlicher Raum 2007-2013, Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten und Bayerisches Staatsministerium für Umwelt, München.

STREIFENEDER, T. (2007): Ein Vergleich harmonisierter Agrarstrukturindikatoren auf Gemeindeebene im Alpenkonventionsgebiet, *Berichte über Landwirtschaft, Heft 3,* S. 408-439.

TOMCZAK, F. (2005): Gospodarka rodzinna w rolnictwie, Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju, Wydawnictwo Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

WOŚ, A. (2002): Przestrzeń ekonomiczna rolnictwa, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.

ZABIEROWSKI, K. (1967): Zakres i metodyka badań nad rozmieszczeniem i rejonizacją produkcji rolniczej na terenie ziem górskich, *Problemy Zagospodarowania Ziem Górskich, Nr. 2*, S. 45-56.

ZEGAR, J. S. (2002): Rolnictwo społecznie zrównoważone, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.

DISCUSSION PAPERS
DES LEIBNIZ-INSTITUTS FÜR AGRARENTWICKLUNG
IN MITTEL- UND OSTEUROPA (IAMO)

DISCUSSION PAPERS
OF THE LEIBNIZ-INSTITUTE OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE (IAMO)

No. 96 DUFHUES, T., BUCHENRIEDER, G., FISCHER, I. (2006):
Social capital and rural development: Literature review and Current state of the art.

No. 97 WOLZ, A., FRITZSCH, J., PENCÁKOVÁ, J. (2006):
Social capital among agricultural producers in the Czech Republic: Its impact on economic performance

No. 98 BOKUSHEVA, R., BUCHENRIEDER, G. (Hrsg.) (2006):
Contributions to the 4th Young Scientists Workshop on agricultural development in Central and Eastern Europe – YSW-2006

No. 99 HOCKMANN, H., RAMANOVICH, M. (2006):
Zur Wettbewerbsfähigkeit der weißrussischen Milchwirtschaft: Eine Anwendung des Porterschen Diamanten

No. 100 GRAMZOW, A. (2006):
Doświadczenia oddolnych inicjatyw rozwoju regionalnego oraz perspektywy dla programu leader+ w regionie Doliny Strugu w Polsce

No. 101 GRAMZOW, A. (2006):
Partnerstwo Lokalne jako inkubator rozwoju terenów wiejskich: Przypadek Debrzna, północno-zachodnia Polska

No. 102 XIANGPING, JIA, BUCHENRIEDER, G. (2007):
Documentation of a multi-topic questionnaire-based survey on sustainable resource use in rural China

No. 103 GRAMZOW, A. (2007):
Oddolne inicjatywy jako szansa poprawy jakości życia na wsi? Wyniki studium przypadku w Bałtowie (Południowo-Wschodnia Polska)

No. 104 RUNGSURIYAWIBOON, S., WANG, X. (2007):
Recent evidence on agricultural efficiency and productivity in China: A metafrontier approach

No. 105 TREFFLICH, A., UETRECHT, I., EFKEN, J., SCHÄFER, M., STEINBAUER, C., WENDT, H. (2007):
Support scheme of food processing firms: A driving force for rural development?

No. 106 BOJNEC, Š., FERTŐ, I. (2007):
Comparative advantages in agro-food trade of Hungary, Croatia and Slovenia with the European Union

No. 107 FERTŐ, I. (2007):
Spatial developments of Hungarian agriculture in the transition: The case of crop production

No. 108 BRUISCH, K. (2007):
Entwicklungstendenzen landwirtschaftlicher Familienbetriebe in Russland seit 1990

No. 109 HOCKMANN, H., PIENIADZ, A., GORAJ, L. (2007):
Modeling heterogeneity in production models: Empirical evidence from individual farming in Poland

No. 110 BROMLEY, D. W. (2007):
Evolutionary institutional change for sustainable rural livelihoods in Central and Eastern Europe

No. 111 МАКАРЧУК, О., ХОКМАНН, Х., ЛИССИТСА, А. (2007):
Экономический анализ биоэнергетики, как источника доходов аграрных предприятий

No. 112 SCHNICKE, H., HAPPE, K., SAHRBACHER, C. (2007):
Structural change and farm labour adjustments in a dualistic farm structure: A simulation study for the Region Nitra in southwest Slovakia

No. 113 BUCHENRIEDER, G., MÖLLERS, J., HAPPE, K., DAVIDOVA, S., FREDRIKSSON, L., BAILEY, A., GORTON, M., KANCS, D'A., SWINNEN, J., VRANKEN, L., HUBBARD, C., WARD, N., JUVANČIČ, L., MILCZAREK, D., MISHEV, P. (2007):
Conceptual framework for analysing structural change in agriculture and rural livelihoods

No. 114 ЛЕВКОВИЧ, И., ХОКМАНН, Х. (2007):
Международная торговля и трансформационный процесс в агропродовольственном секторе Украины

No. 115 ČECHURA, L. (2008):
Investment, credit constraints and public policy in a neoclassical adjustment cost framework

No. 116 FRITZSCH, J. (2008):
Applying fuzzy theory concepts to the analysis of employment diversification of farm households: Methodological considerations

No. 117 PETRICK, M. (2008):
Landwirtschaft in Moldova

NO. 118 SROKA, W., PIENIĄDZ, A. (2008):
Rolnictwo obszarów górskich Bawarii przykładem dla Karpat polskich? Studium porównawcze

Die Discussion Papers sind erhältlich beim Leibniz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa (IAMO) oder im Internet unter http://www.iamo.de.
The Discussion Papers can be ordered from the Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO). Use our download facility at http://www.iamo.de.